

A Study of the Efficiency of Compensation Methods from the Perspective of Economic Analysis of Law

Reza Daryaie · Assistant Professor, Department of Law, Faculty of Literature and Humanities,
University of Guilan, Rasht, Iran. reza.daryaie@guilan.ac.ir

Jamal Nikkar · PhD Student in Private Law, Faculty of Literature and Humanities, University
of Guilan, Rasht, Iran. (Corresponding Author) jamalnikkar@phd.guilan.ac.ir

Farshid Khosravi · PhD Student in Private Law, Faculty of Literature and Humanities,
University of Guilan, Rasht, Iran. farshidkhosravi@webmail.guilan.ac.ir

Abstract

1. Introduction

The pursuit of justice is a fundamental endeavor in the realms of law and ethics, serving as a cornerstone for the creation and enforcement of legal framework that govern human societies. Throughout history, legal scholars and philosophers have grappled with the concept of justice, aiming to establish conditions that promote fairness and equity. The realization of justice often hinges on the formulation and application of effective laws, which are essential in guiding individuals towards achieving what they rightfully deserve. Among the various branches of civil law, tort law occupies a pivotal role in the quest for justice, as it addresses the legal consequences of wrongful acts and the remedies available to those who have suffered harm.

In modern society, characterized by rapid industrialization and complex economic and social interactions, the likelihood of damages and harmful conduct has increased significantly. This has amplified the relevance of tort law, which now plays a critical role in ensuring justice and protecting the rights of individuals and society as a whole. As societies evolve, the need to reform and optimize tort law to better align with contemporary realities becomes increasingly apparent. This research focuses on one of the most significant aspects of tort law – the methods of compensation – and seeks to evaluate their efficiency through the lens of economic law.

The study acknowledges that compensation for damages can be approached from different perspectives, notably the compensatory (remedial) and punitive approaches. The compensatory approach, widely adopted in various legal systems, aims to restore the victim to their original state by obliging the wrongdoer to provide monetary compensation equivalent to the damage caused. On the other hand, the punitive approach, particularly prevalent in common law jurisdictions, goes beyond mere compensation. It seeks to penalize the wrongdoer for egregious conduct and deter future misconduct by imposing financial penalties that exceed the compensatory amount. The coexistence of these two approaches raises fundamental questions about their alignment with the objectives of tort law and their effectiveness in achieving justice.

2. Research Question

The central question of this research is: How do the objectives of tort law influence the choice and application of compensation methods? Specifically, this study seeks to explore whether the integration of punitive and deterrent measures within the compensation framework can be justified within the broader goals of tort law. The research also aims to address subsidiary questions, including:

In what contexts should the objectives of tort law, such as deterrence, retribution, or victim compensation, be prioritized when determining the appropriate method of compensation?

Does the consideration of tortfeasor's behavior and intent in determining the compensation method enhance or undermine the principles of tort law?

Can an economically efficient compensation system be designed that balances the interests of the victim, the wrongdoer, and society at large, while also fulfilling the fundamental objectives of tort law?

3. Research Hypothesis

The hypothesis of this research posits that the incorporation of punitive and deterrent measures into the compensation framework is not only a necessary evolution of tort law but also one that aligns with its core objectives. This hypothesis rests on the premise that tort law serves multiple purposes, including the restoration of the victim, the punishment of the wrongdoer, and the deterrence of future harmful conduct. Therefore, a compensation system that solely focuses on remedial measures may fall short of addressing the broader societal implications of wrongful acts.

Moreover, the research hypothesizes from economic law perspective, an efficient compensation system should be designed to minimize the social costs associated with harmful conduct. This includes not only the direct costs borne by the victim but also the indirect costs to society, such as the potential for future harm if deterrent measures are not adequately enforced. The acceptance and

application of punitive and deterrent methods, when appropriate, could thus enhance the efficiency and effectiveness of tort law in achieving its goals.

4. Methodology & Framework, if Applicable

This research adopts a comparative legal analysis methodology, supplemented by an economic analysis of law framework, to examine the efficiency of compensation methods in tort law. The comparative approach involves analyzing and contrasting the compensation systems of different legal jurisdictions, particularly focusing on the dichotomy between compensatory and punitive approaches. This comparative analysis will be grounded in doctrinal legal research, drawing on primary legal sources, such as statutes, case law, and legal commentaries, from a range of jurisdictions.

The economic analysis of law framework will be employed to assess the efficiency of these compensation methods. This involves applying principles of economic theory to evaluate how different compensation systems allocate resources, incentivize behavior, and impact overall social welfare. The framework will consider factors such as the deterrent effect of punitive damages, the economic impact on tortfeasors, and the cost-benefit analysis of various compensation methods.

In addition to doctrinal and economic analysis, the research will engage with relevant legal theories concerning justice, fairness, and the objectives of tort law. This theoretical framework will provide a basis for understanding how different compensation methods align with or diverge from the principles of justice that underlie tort law.

By integrating these methodologies, the research aims to develop a nuanced understanding of the efficiency and effectiveness of compensation methods in tort law. The findings will contribute to the ongoing debate on the optimal design of compensation systems, offering insights that could inform future legal reforms aimed at enhancing the justice-delivery function of tort law.

5. Results & Discussion

The results of this study underscore the complexity and multifaceted nature of compensation methods within tort law, especially when examined through the lens of economic analysis. It is proven that no single compensation method—whether compensatory, punitive, or benefit-oriented—sufficiently addresses the comprehensive objectives of tort law in isolation. These objectives include not only compensating victims and soothing their distress but also deterring wrongful behavior and maintaining social order.

Compensatory Approach: The compensatory approach, which is predominant in many legal systems, including Iran's, focuses primarily on making the victim whole by requiring the wrongdoer to pay an amount equivalent to the damage caused. This approach aligns well with the objective of compensating victims and ensuring that they are not left bearing the costs of

harm inflicted upon them. However, the study found that this approach falls short in cases where mere compensation does not sufficiently deter the wrongdoer or others from engaging in similar harmful behavior in the future. Moreover, in situations involving intentional harm or gross negligence, compensatory damages alone do not reflect the severity of the wrongdoing, nor do they adequately address the need for social deterrence and order.

Punitive Approach: The punitive approach, widely adopted in jurisdictions such as the United States and England, introduces additional financial penalties aimed at punishing the wrongdoer and deterring future misconduct. This method is particularly effective in cases where the harm was caused intentionally or through gross negligence, as it targets the underlying motives of profit or malice. However, the research highlighted that the punitive approach is not universally effective. In cases of non-intentional negligence or where the harm was not motivated by profit, punitive damages may lead to disproportionate outcomes, potentially imposing undue burdens on defendants who did not act with malice or gross recklessness. This could result in negative consequences, such as discouraging economic activity or creating inequities in the enforcement of tort law.

Benefit-Oriented Approach: This approach, which considers the benefits accrued by the wrongdoer as a basis for determining compensation, was found to be insufficient in addressing the full spectrum of tort law's objectives. While it may be effective in ensuring that wrongdoers do not profit from their harmful actions, it does not necessarily contribute to victim compensation or societal deterrence in a meaningful way. Additionally, the application of this approach may be limited in cases where the wrongdoer does not derive a direct economic benefit from their actions, leaving gaps in the legal response to harm.

Mixed Approach: The study's analysis supports the superiority of a mixed approach, which combines elements of compensatory, punitive, and benefit-oriented methods, tailored to the specific circumstances of each case. Legal systems that employ a mixed approach are better equipped to address the diverse types of harm and the varied intentions behind harmful actions. By considering the psychological and behavioral elements of the wrongdoer's conduct, a mixed approach can more effectively achieve the goals of tort law, including deterrence, victim compensation, and social order. The economic analysis further suggests that this approach is more efficient in terms of social welfare, as it reduces the likelihood of future harm and encourages behavior that aligns with societal norms.

Application in Islamic Law: The research also delves into the principles of Islamic law, which emphasize the prohibition of harm and the necessity of compensating for damages. These principles, derived from Quranic sources and the jurisprudential concepts like "Homat-e Akl-e Mal be Batel" (the prohibition of consuming wealth unlawfully) and "La Za'rar" (no harm and no reciprocal

harm), align with the mixed approach. The study found that Islamic law supports the imposition of extra-compensatory damages in cases of intentional harm or gross negligence, thereby endorsing a method that integrates compensatory and punitive elements. Moreover, the concept of discretionary punishment as deemed appropriate by the ruler in Islamic law provides a legal basis for adopting a mixed approach in contemporary legal systems influenced by Islamic jurisprudence.

6. Conclusion

This research highlights the critical need to reevaluate and potentially reform the current compensation methods employed in tort law, particularly within systems that rely predominantly on a compensatory approach. The findings indicate that while the compensatory method effectively addresses the objective of victim compensation, it falls short in achieving broader goals such as deterrence and the maintenance of social order. Similarly, the punitive and benefit-oriented approaches, when applied in isolation, do not fully meet the comprehensive needs of tort law, particularly in addressing the varied motivations behind harmful actions.

The adoption of a mixed approach, which integrates compensatory, punitive, and benefit-oriented methods, is recommended as the most effective way to realize the full spectrum of tort law's objectives. This approach allows for a more nuanced application of legal principles, ensuring that the response to harm is proportionate to the severity of the wrongdoing and the context in which it occurred. Such an approach is not only aligned with the principles of economic analysis of law but also resonates with the foundational concepts of justice and equity in both Western and Islamic legal traditions.

The study's comparative analysis of different legal systems demonstrates that countries employing a mixed approach are better positioned to address the complex realities of modern tort law. These systems can more accurately reflect the psychological and behavioral elements of wrongful conduct, thereby enhancing the effectiveness of tort law in deterring harmful behavior, compensating victims, and preserving social order.

As such, the research advocates for a revision of tort law regulations in jurisdictions that currently adhere to a single compensation approach. It suggests that new laws be drafted to incorporate a mixed approach, allowing for a more flexible and context-sensitive application of compensation methods. This would involve distinguishing between different types of negligence—intentional, gross, and non-intentional—and applying the appropriate compensation method in each case.

In summary, this research underscores the importance of a holistic approach to tort law that balances the need for victim compensation with the broader societal objectives of deterrence and order. By adopting a mixed approach to

compensation, legal systems can more effectively fulfill the comprehensive goals of tort law, ultimately contributing to a more just and equitable society.

Keywords: Civil Liability, Tort Law, Automatic Liability, Benefit-Oriented Damage, Loss-Oriented Damage, Punitive Damage, Compensation.

تحلیل کارآمدی شیوه‌های جبران خسارت از منظر تحلیل اقتصادی حقوق

رضا دریائی • استادیار، گروه حقوق، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه گیلان، رشت، ایران.
reza.daryaie@guilan.ac.ir

جمال نیک‌کار • دانشجوی دکتری حقوق خصوصی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه گیلان، رشت، ایران.
jamalnikkar@phd.guilan.ac.ir (نویسنده مسئول)

فرشید خسروی • دانشجوی دکتری حقوق خصوصی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه گیلان، رشت، ایران.
farshidkhosravi@webmail.guilan.ac.ir

چکیده

در حقوق مسئولیت مدنی شیوه‌های گوناگونی برای جبران خسارت قابل تصور است که در این میان، سنجش کارآمدی این شیوه‌ها در تحقق اهداف مسئولیت مدنی از اهمیت به‌سزایی برخوردار است. مطالعه نظام حقوقی کشورها حاکی از آن است که در نظام‌های گوناگون حقوقی از روش‌های متفاوتی در برخورد با اقدامات زیان‌بار استفاده می‌شود؛ به‌نحوی که در برخی از آن‌ها از شیوه‌ای واحد (ترمیمی) و در برخی دیگر با توجه به نحوه ورود زیان و وقوع فعل زیان‌بار، از رویکردی تلفیقی (ترمیمی - تنبیهی) تبعیت شده است. برخورد دوگانه مذکور، این پرسش را متبادر می‌کند که رویکرد اتخاذی در کدام یک از نظام‌های حقوقی به اهداف ترسیمی در حقوق مسئولیت مدنی نزدیک‌تر است؟ پاسخ به این پرسش از جهات متعدد واجد اهمیت بوده و معیاری اساسی برای سنجش عدالت در جوامع انسانی محسوب می‌شود؛ چه‌اینکه، جبران خسارت موجبات التیام آسیب وارده بر زیان‌دیدگان را فراهم می‌کند و به نوعی نظم و سلامت نظام اجتماعی متکی به کارآمدی آن است. وانگهی، در مقاله پیش‌رو، با اتخاذ روش توصیفی تحلیلی تلاش شده است با مطالعه اهداف حاکم بر نظام مسئولیت مدنی، ضمن تبیین شیوه‌های جبران خسارت و تحلیل اقتصادی کارایی آن‌ها، عملکرد قانون‌گذار در حوزه مسئولیت مدنی مورد بررسی قرار گیرد. نتایج پژوهش حاکی از آن است که به علت گسترش جوامع انسانی و پیشرفت‌های صنعتی و به‌تبع افزایش دامنه ورود زیان، صرف اتخاذ رویکرد جبرانی یا ترمیمی، پاسخگوی نیازهای امروز جوامع بشری نبوده و بازنگری در قوانین و اتخاذ رویکردی تلفیقی اجتناب‌ناپذیر است.

واژگان کلیدی: مسئولیت مدنی، ضمان قهری، خسارت نفع‌محور، خسارت زیان‌محور، خسارت تنبیهی، جبران خسارت.

مقدمه

عدالت از مفاهیم برجسته حوزه حقوق و اخلاق است که اندیشمندان تمام دوران‌ها در صدد مهبی‌کردن شرایط لازم برای تحقق آن در جوامع بشری بوده‌اند. از مهم‌ترین راهکارهای دستیابی به این مهم، ایجاد قوانین صحیح و کارآمد است تا افراد برای دستیابی به آنچه سزاوار آن هستند، امیدوار باشند و تلاش کنند. از شاخه‌های حقوق مدنی که کارآمدی آن نقش اساسی در تحقق عدالت دارد، حوزه مسئولیت مدنی با اهداف و کارکردهایی است که برای تابعان حقوق اعم از اشخاص حقیقی و حقوقی اهمیت بسزایی دارد. امروزه گسترش جوامع انسانی و پیشرفت‌های صنعتی، بر روابط اشخاص در زمینه‌های تجاری، اقتصادی و اجتماعی افزوده و احتمال ورود خسارت و وقوع رفتارهای زیان‌بار دوجندان شده است. در نتیجه، هر روز اهمیت قواعد مسئولیت مدنی و وظیفه‌ای که این قواعد در تأمین عدالت و دفاع از حقوق زیان‌دیدگان و جامعه بر عهده دارند، بیشتر می‌شود و توجه به این مسئله را که قواعد مسئولیت مدنی نیز باید در راستای تحولات اجتماعی اصلاح و کارآمد شوند، به ضرورتی انکارناپذیر تبدیل کرده است.

مطالعه نحوه جبران خسارت در کشورهای مختلف حاکی است که جبران خسارت مبتنی بر اصولی مانند اصل جبرانی (ترمیمی) و تنبیهی بودن است؛ به گونه‌ای که در برخی کشورها مطلقاً رویکرد جبرانی (ترمیمی) برای پرداخت خسارت مورد توجه قرار گرفته است، اما در برخی کشورهای دیگر (مانند کشورهای تابع نظام حقوقی کامن‌لا به‌ویژه انگلستان) افزون‌بر رویکرد جبرانی از رویکرد تنبیهی نیز در برخی موارد بهره برده می‌شود. رویکرد جبرانی معمولاً وضعیت زیان‌دیده را مبنا قرار می‌دهد و با الزام زیان‌زننده به پرداخت بدل پولی می‌کوشد تا به همان میزان خسارت وارد به زیان‌دیده، زیان‌زننده را مسئول جبران خسارت کند. در مقابل، در رویکرد تنبیهی به‌عنوان خسارت فراجبرانی، وضعیت و چگونگی عملکرد مرتکب فعل زیان‌بار مبنا قرار می‌گیرد و با الزام زیان‌زننده به پرداخت مبلغی بیش از خسارت جبرانی تلاش می‌شود تا مرتکب فعل زیان‌بار متنبه شود و از تکرار رفتارهای مشابه از جانب وی و دیگران جلوگیری به عمل آید. وجود دو نظام جبرانی و تنبیهی و اختلاف در مبانی آن‌ها این پرسش‌ها را مطرح می‌کند که اهداف مسئولیت مدنی چه تأثیری بر شیوه‌های جبران خسارت می‌نهد؟ در چه مواردی هریک از اهداف مسئولیت مدنی باید مورد تأکید بیشتر قرار گیرد؟ آیا توجه به رفتار عامل زیان در شناسایی شیوه جبران خسارت با اهداف مسئولیت مدنی هماهنگی دارد؟ فرضیه نگارندگان این است که پذیرش

شیوه‌های تنبیهی و بازدارنده و اعمال آن در موارد لزوم ضرورتی انکارناپذیر و با اهداف و کارکردهای ناظر بر نظام مسئولیت مدنی هماهنگ است.

در رابطه با کارآمدی شیوه‌های جبران خسارت^۱ از منظر تحلیل اقتصادی حقوق که موضوع اصلی نوشتار حاضر است، مطالعه تحلیلی و انتقادی صورت نگرفته و در تألیفات انجام شده تنها به فلسفه، ماهیت و ویژگی شیوه‌های جبران خسارت پرداخته شده است.^۲ این در حالی است که پژوهش حاضر با ملاحظه و توجه ویژه به اهداف مسئولیت مدنی درصدد است راهکارها و اصول اتخاذی حاکم بر جبران خسارت را مطالعه و تحلیل کند و شیوه‌ای مؤثر و کارآمد را در راستای تأمین حقوق زیان‌دیدگان و اهداف مسئولیت مدنی ارائه دهد. بدین منظور، ابتدا به تبیین مفهوم تحلیل اقتصادی حقوق و غایت و اهداف مسئولیت مدنی پرداخته خواهد شد. سپس شیوه‌های جبرانی نظام‌های حقوقی مختلف مطالعه و بر اساس معیار کارایی تحلیل خواهد شد. در پایان نیز رویکرد حاکم بر نظام حقوقی ایران مورد بررسی و تحلیل قرار خواهد گرفت.

۱. مفهوم تحلیل اقتصادی حقوق و کارکرد آن در حقوق مسئولیت مدنی

تحلیل اقتصادی حقوق استفاده از مفاهیم اقتصادی برای توضیح پیامدهای قوانین، ارزیابی بهره‌وری و کارایی اقتصادی مقررات و پیش‌بینی آثار قواعد حقوقی است.^۳ (Friedman, 1987, p. 144). این رویکرد از ابزارهای تحلیل در «اقتصاد خرد» بهره می‌برد؛ بدین شکل که گاه در پی تبیین و پیش‌بینی رفتار فرد در نظام حقوقی است و به بررسی تأثیر قواعد و قوانین حقوقی بر

۱. منظور از شیوه یا نحوه جبران خسارت در مقاله حاضر هر رویکردی است که بر مبنای آن زیان وارد بر زیان‌دیده جبران شود اعم از اینکه به صورت جبران عینی باشد یا پرداخت غرامت نقدی. به عبارت دیگر، منظور از شیوه جبران، دادن عین یا مثل نیست، بلکه منظور اتخاذ رویکرد جبرانی یا فراجبرانی (پرداخت غرامت به میزان زیان یا بیشتر از آن) است.

۲. برای مثال، ر. ک به: اسدی و لطفی دوران، ۱۳۹۹؛ تقی‌زاده و همکاران، ۱۳۹۱؛ نعمت‌اللهی، ۱۳۹۸.

۳. در دهه ۱۹۶۰، آثار رونالد کوز و گایدو کالابرسی در قلمرو حقوق و اقتصاد جدید نقش پیشگام یافت و موضوع بحث را از حوزه تحلیل رابطه میان حقوق اقتصاد فراتر برد. رونالد کوز و گایدو کالابرسی با نوشتن مقاله‌های «مسئله هزینه اجتماعی» و «تأملائی در توزیع ریسک و حقوق شبه‌جرم» روح تازه به این نگرش دمیدند و تحلیل اقتصادی حقوق را به حوزه مباحث حقوق اموال، قراردادهای، مسئولیت مدنی، حقوق جزا، حقوق خانواده و... توسعه دادند.

رفتار کنشگران در ظرف ساختار و نهادهای حقوقی جامعه می‌پردازد^۱ (Shavell, 2004, p. 1042; Brion, 2000, p. 1) و گاه درصد داوری در خصوص قواعد، نهادها و ساختار نظام حقوقی است (Mercurio & Medema, 2006, p. 45). درحقیقت، این شیوه با تحلیل و پیش‌بینی آثار درصد است نشان دهد که کدام قواعد حقوقی مطلوب و کارا هستند و برای تحقق این موضوع از دو پیش‌فرض «عقلانیت اقتصادی»^۲ و «کارایی»^۳ استفاده می‌کند؛ بدین‌گونه که تبیین و پیش‌بینی رفتار کنشگران حقوقی مبتنی بر فرض انسان اقتصادی و ارزیابی و سنجش مطلوبیت قواعد و قوانین یا نهادهای حقوقی بر پایه فرض کارایی صورت می‌گیرد.

بنابراین، منظور از تحلیل اقتصادی قواعد مسئولیت مدنی (شیوه‌های جبران خسارت)، استفاده از تکنیک‌ها، تحلیل‌ها و ارزش‌های اقتصادی برای توضیح روابط حقوقی و شناخت واکنش افراد در مقابل قواعد حقوقی است که برای دستیابی به راهکاری کارآمد (جامع اهداف مسئولیت مدنی)، به پیش‌فرض بنیادی اقتصاد خرد در باب چگونگی کنش انسان (عقلانیت اقتصادی) متوسل می‌شود و با تحلیل هزینه-فایده رفتار اشخاص^۴ درمی‌یابد انسان‌ها چگونه به انگیزه‌ها

۱. یکی از مهم‌ترین دغدغه‌های رویکرد اقتصادی به حقوق، این است که کنشگران عرصه نظام حقوقی چگونه عمل می‌کنند و چگونه به دستورالعمل‌ها و اوامر قانونی واکنش نشان می‌دهند و در صورت تغییر این قواعد، چگونه تغییر رفتار می‌دهند و خود را تطبیق می‌دهند (Korobkin & Ulen, 2000, p. 1055).

۲. منظور از عقلانیت اقتصادی یا عقلانی بودن انتخاب‌ها این است که کنشگران اقتصادی، منافع و هزینه‌های هر گزینه را منظور و بر اساس آن‌ها تصمیم‌گیری می‌کنند. بر اساس این دیدگاه، شخص مجموعه نفع و ضررهای حاصل از یک اقدام را ارزیابی می‌کند و به‌عنوان محاسبه‌گر با توجه به نتایج حاصل، اقدام به انتخاب گزینه برتر می‌کند. با وجود همه انتقادات وارد بر نگرش عقلانیت اقتصادی، ریچارد پازنر به دفاع از پیش‌فرض اثباتی تحلیل اقتصادی حقوق می‌پردازد و معتقد است ضعف پیش‌فرض انسان اقتصادی به‌کارگیری آن را منتفی نمی‌کند؛ زیرا رفتارهای خارج از بازار در واقع، گنج‌کننده و بهت‌آور است، اما این موضوع چه از زاویه دید اقتصاددانانی که فرض می‌کنند انسان‌ها به‌گونه عقلانی عمل می‌کنند و چه از نقطه‌نظر کسانی که این پیش‌فرض را قبول ندارند، تغییری در اصل مطلب نمی‌دهد (Posner, 1990, p. 363).

۳. آنچه در نگاه اقتصادی به مبانی مسئولیت مدنی اهمیت دارد، عنصر کارایی است. یکی از مهم‌ترین دغدغه‌های اقتصاددانان و یکی از موضوعات اساسی علم اقتصاد، مسئله کارایی است. کارایی حالتی است که مجموعه فواید فردی حاصل از انجام دادن عملی خاص بیشتر از ضررهای آن باشد. به‌عبارت‌دیگر، وضعیتی است که بیشترین فایده کسب می‌شود بدون اینکه بتوان میزان نفع را افزایش یا هزینه‌ها را کاهش داد.

۴. مطالعات رفتاری از اهمیت ویژه‌ای برای تجزیه و تحلیل نظام حقوقی مسئولیت مدنی برخوردار است. با وجود نوپا بودن تحلیل رفتاری از این نظام حقوقی، یافته‌های آن در حال حاضر، هم دادگاه و هم مفسران را تحت تأثیر قرار داده است. تنوع و

پاسخ می‌دهند و در نهایت، می‌کوشد با تغییر انگیزه‌ها، رفتار کنشگران را در حوزه حقوق تغییر دهد یا کنترل کند.^۱

۲. تبیین اهداف مسئولیت مدنی

در حقوق اسلام به مسئله هدف و غایات توجه شده و نظام حقوق اسلام، نظامی هدفمند است که مقصود شارع از امور پنج‌گانه در آن، حفظ دین، جان، خرد، نسل و ثروت بوده است (غزالی، ۱۴۱۰ق، ج ۱، ص. ۲۸۶). در فلسفه حقوق نیز شناخت هدف اهمیت بسزایی دارد و تمام مسائل این حوزه فکری سمت‌وسوی خود را وام‌دار رهبری و هدایتگری هدف است.^۲ یکی از مسائل مهم جوامع امروزی، مسئله تحلیل شیوه‌های جبران خسارت در مسئولیت مدنی است؛ زیرا تقریباً در تمام فعالیت‌های اجتماعی، مسئولیت مدنی نقش دارد و هرگاه رفتاری زیان‌بار واقع شود، محقق می‌شود. از موضوعات مورد بحث در این خصوص، هدف یا اهدافی است که این شاخه از حقوق در پی دستیابی بدان است؛ زیرا روش‌های جبران خسارت در مسئولیت مدنی که همان شیوه‌های اجرای تعهد فاعل زیان هستند، بر مبنای اهداف مسئولیت مدنی تعیین می‌شوند (صفایی و ذاکری‌نیا، ۱۳۹۴، ص. ۲۵۶). در تقسیم‌بندی‌ای کلی، نظریات مسئولیت مدنی به دو دسته نظریات ابزارگرا و مرسوم تقسیم شده است.

ابزارگرایان به مسئولیت مدنی به‌عنوان وسیله و ابزاری برای دستیابی به اهدافی که از نظر اجتماعی مستقلاً توجیه‌شدنی و مطلوب است (کارایی اقتصادی، جبران خسارت و بازداشتن افراد از در پیش گرفتن رفتار غیراجتماعی و زیان‌بار در آینده) می‌نگرند^۳ (بادینی، ۱۳۸۳، ص. ۵۸) و

استحکام سوگیری‌هایی که بر ارزیابی احتمالات افراد تأثیر می‌گذارد، دلیل دیگری در اهمیت اقتصاد رفتاری برای حقوق مسئولیت مدنی است (Halbersberg, 2014, p. 405)؛ به نقل از: قاسمی و علیاری، ۱۴۰۲.

۱. برای مطالعه بیشتر ر. ک به: نیک‌کار، ۱۴۰۰.

۲. حقوق‌دانان در این زمینه بیان داشته‌اند:

«حقوق که عمل را با یک هدف جفت‌وجور می‌کند، خصوصیت نظم‌دهندگی و محرکه خود را از هدف می‌گیرد» (دوپایه، ۱۳۳۲، ص. ۴۶۲).

«جوهره حقوق را باید در اهداف آن جست‌وجو کرد» (کاتوزیان، ۱۴۰۱، ج ۱، ص. ۱۱۶).

۳. ابزارگرایی که از منظر حقوق عمومی به مسئولیت مدنی توجه دارند، دو رویکرد اقتصادی و اخلاقی را اتخاذ کرده‌اند. ابزارگرایی اقتصادی، مسئولیت مدنی را تنها مربوط به بازار و قرارداد دانسته‌اند و آن را ابزاری برای تحقق سیاست‌های

اصول و قواعد مسئولیت مدنی را بر طبق هدفی که در نظر دارند و احتمالاً مرتبط با آرمان‌های سیاسی، اجتماعی و فلسفی است، توجیه می‌کنند (Cane, 2007, p. 25). از نگاه ایشان، قواعد مسئولیت مدنی تا جایی اهمیت دارد که بتواند اهداف تبیین‌شده برای آن را تأمین کند. از این رو اگر قواعد مزبور در تأمین اهداف آن ناکام باشد، باید تغییر داده شود و سازوکار مناسب دیگری جایگزین آن شود (Coleman, 2002, p. 200). به عبارتی، بر اساس رویکرد ابزارگرایان به مسئولیت مدنی، این هدف است که وجود یا عدم وجود مسئولیت مدنی و قواعد ماهوی و شکلی آن را تعیین می‌کند.

در مقابل، مدافعان نظریه‌های مرسوم، به مسئولیت مدنی به‌عنوان مجموعه‌ای از اصول و هنجارهای اخلاقی مسئولیت فردی که مرتبط با چگونگی رفتار افراد است، می‌نگرند و بر آن‌اند تا مسئولیت مدنی را از طریق مفاهیم و ارزش‌های اخلاقی مانند تقصیر، عدالت، حق، آزادی، برابری و قرارداد اجتماعی توجیه کنند. ایشان معتقدند که این ساختار مسئولیت مدنی است که هدف آن را تعیین می‌کند. از این رو زمانی که زیانی به بار می‌آید، آنچه مطرح می‌شود تنها مشکل زیان‌دیده و واردکننده زیان است و وظیفه نظام مسئولیت مدنی این است که ضمانت اجرای حقوق و تکالیفی را که آن دو در مقابل هم دارند، فراهم کند (بادینی، ۱۳۸۳، ص. ۵۹).

مسئولیت مدنی از شاخه‌های حقوق مدنی است و از منظر حقوق خصوصی بدان نگریسته می‌شود، اما نباید فراموش شود که حقوق به‌عنوان علم اجتماعی در پی تحقق اهداف خاص است و بر اساس مبانی خاص شکل می‌گیرد. از این رو ضروری است در تبیین قواعد حقوقی مسئولیت مدنی افزون‌بر جبران خسارت و رفع ضرر از زیان‌دیده، به اهداف اجتماعی و فلسفی نیز توجه شود. بنابراین، مبنای اصلی مسئولیت مدنی، تضمین حقوق زیان‌دیده و حمایت از وی است (Starck, 1972, p. 90)، اما برخلاف آنچه به‌طور معمول تصور می‌شود، جبران خسارت با پرداخت مبلغی پول، تنها هدف مسئولیت مدنی نیست، بلکه در کنار آن اهداف دیگری مانند جلوگیری از ورود خسارت در آینده و رفع تجاوز نسبت به حقوق زیان‌دیده نیز مطرح است (بابایی، ۱۳۹۷، ص. ۲۷). در نتیجه، باید همسو با تغییرات جامعه و ظهور ارزش‌های نو، تحولی در حقوق مسئولیت

اقتصادی می‌دانند. در مقابل، ابزارگرایان اخلاقی آن را ابزاری برای دستیابی به اهداف سیاسی، اجتماعی یا فلسفی (مانند جبران خسارت زیان‌دیدگان، جلوگیری از رفتارهای غیراجتماعی و...) تلقی کرده‌اند (Coleman, 2002, p. 203).

مدنی به منظور برقراری عدالت اجتماعی و اخلاقی صورت گیرد و افزون بر اهداف جبرانی مسئولیت مدنی، به نقش بازدارنده آن نیز توجه شود. با وجود این، اهداف و کارکرد مسئولیت مدنی ناظر بر موارد زیر است.

۱.۲. جبران خسارت زیان‌دیده و تشریح خاطر وی

مسئلم‌ترین هدف مسئولیت مدنی اعم از قهری و قراردادی، تدارک شیوه‌ای برای جبران خسارت وارد بر زیان‌دیده است تا بدین طریق از جان، مال و آبرو و حیثیت افراد حمایت و موجبات تشریح خاطر آن‌ها فراهم شود. در گذشته نظام‌های حقوقی تنها خسارات ناشی از تلف و نقصان وارد بر مال (اعم از عین و منفعت) و خسارات جانی را جبران‌پذیر می‌دانستند، اما به واسطه تحولات اجتماعی و اقتصادی، امروزه طیف گسترده‌ای از خسارات در زمره خسارات جبران‌پذیر قرار گرفته است.

برخی حقوق‌دانان جبران خسارت را تنها هدف توجیه‌پذیر این شاخه از حقوق خصوصی دانسته و بیان داشته‌اند «مسئله مسئولیت چیزی جز مسئله جبران خسارت نیست... و حقوق کنونی تمایل به آن دارد تا اندیشه جبران خسارت را جایگزین اندیشه مسئولیت کند» (ریپر، ۱۹۴۸؛ به نقل از: بادینی، ۱۳۸۳، ص. ۶۴). برخی دیگر، هدف سنتی جبران خسارت را برقراری مجدد توازن می‌دانند که بر اثر ورود زیان بر هم خورده و موجب قرار گرفتن زیان‌دیده در وضعیتی نامساعد شده است. از این رو در ارزیابی خسارت تلاش می‌شود تا اندازه ممکن، همه خسارت جبران شود و به گونه‌ای عمل نشود تا بخشی از خسارت بدون جبران باقی بماند یا چیزی بیش از مقدار ضرر به زیان‌دیده داده شود (صفایی و رحیمی، ۱۳۹۷، ص. ۲۵۶). عده‌ای نیز جبران خسارت را سبب معطل نماندن خسارت زیان‌دیده و حمایت هر چه تمام‌تر از وی (خادم سربخش و سلطانی‌نژاد، ۱۳۹۲، ص. ۳۴)، افزایش حس امنیت در اشخاص و حفظ منافع آن‌ها (داراب‌پور، ۱۳۸۷، ص. ۷۲) و در نهایت، برقراری عدالت در جامعه عنوان کرده‌اند (موسی‌حسینی، ۱۳۹۶، ص. ۲). از نظر این گروه، جبران عینی یا پرداخت قیمت یا الزام به انجام دادن کار یا عذرخواهی و... که در راستای ورود زیان و جبران خسارت زیان‌دیده مورد حکم واقع می‌شوند، جملگی به منظور اعاده وضع پیشین زیان‌دیده و تشریح خاطر وی انجام می‌گیرد.

۲.۲. پیشگیری و بازدارندگی

هدف دیگری که می‌توان برای مسئولیت مدنی اعم از قراردادی و قهری قائل شد، جنبه بازدارندگی آن نسبت به واردکننده زیان است (Cooter & Ulen, 2012, p. 199) که از منظر تحلیل اقتصادی حقوق به‌عنوان کارکرد اصلی مسئولیت مدنی شمرده می‌شود^۱ (بابایی، ۱۳۹۷، ص. ۲۰). این کارکرد موجب کاهش رفتارهای خطرناک و افزایش مراقبت و احتیاط به‌منظور جلوگیری از ورود زیان است (بادینی، ۱۳۸۴، ص. ۳۵۴) و به دو نوع عام و خاص تقسیم می‌شود. منظور از بازدارندگی خاص (فردی) آثاری است که مسئولیت مدنی بر رفتار و عملکرد واردکننده زیان (محکوم‌علیه دعوی مسئولیت مدنی) نسبت به آینده خواهد داشت و منظور از بازدارندگی عام نیز بازداشتن سایر افراد جامعه، غیر از واردکننده زیان، از اتخاذ رفتارهای زیان‌بار و خطرناک است (Anthony, 2009, p. 175).

در میان حقوق‌دانان برخی به این کارکرد مسئولیت مدنی توجهی ویژه داشته و پیشگیری از روی دادن حادثه و ورود زیان را مهم‌تر از جبران خسارت دانسته‌اند و معتقدند «همان‌گونه که در پزشکی، بهداشت و پیشگیری اهمیت بیشتری از درمان دارد، در امور اجتماعی و اقتصادی نیز پرهیز از خطر و دفع ضرر مقدم بر نهاد جبران خسارت است» (کاتوزیان، ۱۳۸۴، ص. ۱۷). بررسی تاریخی نیز حاکی است به علت اختلاف مسئولیت مدنی و کیفری در نظام‌های قدیم، نقش بازدارنده مسئولیت مدنی اهمیت بسزایی داشته است و در دنیای امروز نیز گسترش نگرش اقتصادی به مسئولیت مدنی و توجه به بازدارندگی اقتصادی آن، بر اهمیتش می‌افزاید و موجب می‌شود مسئولیت مدنی به‌رغم اینکه سازوکاری برای جبران خسارت است، نظام بازدارنده و راهکاری برای کنترل رفتار در آینده هم باشد تا از این طریق، سامان‌دهی رفتار افراد محقق شود. جرمی بنتام^۲، حقوق‌دان انگلیسی، با مورد توجه قرار دادن اثر بازدارندگی مسئولیت عامل زیان معتقد بود هدف حقوق جزا و مسئولیت مدنی یکی است؛ هم اعمال کیفر در حقوق جزا و هم الزام به جبران خسارت در مسئولیت مدنی، درصدد فراهم کردن موجبات پیروی از قوانین هستند. از این‌رو ضمانت اجرای مدنی دارای دو هدف است که هدف مستقیم آن جبران خسارت زیان‌دیده

۱. برای مطالعه ر. ک به: شاول، ۱۳۸۸.

2. Jeremy Bentham

و هدف غیرمستقیم آن همان هدف ضمانت اجرای جزایی یعنی پیشگیری از جرائم است (بنتام، ۱۸۲۳؛ به نقل از: بادینی، ۱۳۸۴، ص. ۳۵۸).

۳.۲. انتظام اجتماعی

از دیگر اهداف مسئولیت مدنی، اجرای قواعد و اصول مسلم حقوقی (مانند عدالت، انصاف، منع سوءاستفاده از حق و...) در روابط اشخاص است. این هدف با تدوین قانون از جانب قانون‌گذار محقق می‌شود تا هر شخص، حریم حقوق خود و دیگر افراد را بشناسد و حقوق خود را بدون تعرض به حقوق دیگران اجرا کند. حقوق خصوصی با تعیین چهارچوب و حدود حقوق و آزادی شهروندان از این طریق، نقش نظارتی حقوق عمومی را بر عهده داشته و با تعیین ضمانت اجرای مدنی موجب شده است اشخاص حریم حقوق خویش را در گروی احترام گذاشتن به حقوق دیگران قرار دهند. درحقیقت، قانون‌گذار با استفاده از این کارکرد مسئولیت مدنی، از بروز هرگونه بی‌نظمی و هرج و مرج در جامعه و از بین رفتن قواعد و اصول مسلم و پذیرفته شده حقوقی جلوگیری می‌کند. درنتیجه، ایجاد نظم و انضباط در اجتماع از جمله کارکردهای مسئولیت مدنی است که با برقراری عدالت اجتماعی مرتبط است و تحقق آن‌ها در گرو رعایت ضمانت اجرای مدنی خواهد بود (آقابابا، ۱۳۹۷، ص. ۵۶).

به نظر می‌رسد هیچ‌یک از اهداف یادشده به‌تنهایی کافی نیستند و جملگی آن‌ها برای نیل به عدالت مورد توجه خواهد بود؛ زیرا امروزه همسو با تغییرات اجتماعی و اقتصادی، به‌منظور مقابله با مخاطراتی که نفوس و اموال مردم و نسل‌های آینده را تهدید می‌کند، اهداف و کارکردهای مسئولیت مدنی متحول شده و افزون‌بر جبران خسارت زیان‌دیده و تسلی خاطر وی، مجازات مرتکب فعل زیان‌بار و بازداشتن وی و دیگران و ایجاد ثبات و برقراری نظم در جامعه نیز به‌عنوان اهداف مسئولیت مدنی مورد توجه قرار گرفته است. بنابراین، ضروری است شیوه‌های جبرانی نیز به‌گونه‌ای پیش‌بینی شود که همه اهداف یادشده را محقق کند؛ زیرا اشخاص از قانون‌گذاران انتظار دارند که قوانین را به‌گونه‌ای تدوین کنند که ضمن حمایت از حقوق و آزادی‌های آن‌ها، از اقدامات خلاف قانونی که ممکن است اموال و دارایی‌های ایشان را در معرض خطر و آسیب قرار دهد، ممانعت کنند.

۳. شیوه‌های جبران خسارت در نظام‌های حقوقی مختلف

مطالعه و بررسی نظام‌های حقوقی کشورهای مختلف حاکی است که شیوه‌های جبرانی متفاوتی (خسارت زیان‌محور^۱، خسارت نفع‌محور^۲ و خسارت تنبیهی^۳) از سوی آن‌ها اتخاذ شده است؛ به‌گونه‌ای که در برخی کشورها مانند ایران مطلقاً رویکردی جبرانی اتخاذ می‌شود و صرفاً زیان وارد بر خواهان مبنا قرار می‌گیرد، اما در برخی کشورهای دیگر مانند آمریکا، انگلیس و...، به‌رغم زیان وارد بر خواهان، گاه به منافعی که خواننده از نقض تعهد به دست آورده است نیز توجه می‌شود و رویکردی تلفیقی اتخاذ شده است (Osullivan & Hilliard, 2012, p. 453). مقدم و نوری یوشانلوئی، ۱۳۹۰، ص. ۲۴۸). این تفاوت در رفتار این پرسش را ایجاد می‌کند که کدام‌یک از این رویکردها به‌گونه مناسب‌تری اهداف تبیین‌شده برای مسئولیت مدنی را تأمین کرده است؟ پاسخ به این پرسش مستلزم بررسی و تحلیل هر یک از شیوه‌های جبرانی است.

۱.۳. خسارت جبرانی

بر اساس اصل جبرانی بودن، هدف، پرداخت خساراتی است که به‌واسطه نقض تعهد به زیان‌دیده وارد آمده است. این قاعده که خسارت را مساوی با ضرر زیان‌دیده می‌داند، هم در مورد قراردادهای و هم در مورد حقوق مسئولیت مدنی اعمال می‌شود (Caggiano, 2016, p. 1) و به دنبال جبران زیان‌هایی است که به خواهان وارد شده است نه تنبیه طرف ناقض و محروم کردن وی از سود نامشروع حاصل از نقض تعهد (Beatson et al, 2010, p. 534). بر مبنای این اصل اولاً، خواهان باید متحمل زیان شده باشد. ثانیاً، پرداخت خسارت باید مبتنی بر زیان خواهان باشد و نه مبتنی بر سود خواننده. ثالثاً، پرداخت خسارت نباید از زیان تجاوز کند و موجب افزایش دارایی زیان‌دیده شود. از این‌رو مقصود از خسارت جبرانی، دادن مقداری پول به زیان‌دیده است تا میزان خسارت وارد به او جبران شود. بر همین اساس، در مسئولیت قراردادی، هدف، قرار دادن زیان‌دیده در وضعیتی است که اگر قرارداد اجرا می‌شد، در آن وضعیت قرار می‌گرفت (Edelman, 2002, p. 6). خسارت جبرانی که نوعی خسارت زیان‌محور شمرده می‌شود، در تقسیم‌بندی‌ای به خسارت

-
1. Loss-Based Damages
  2. Gain-Based Damages
  3. Punitive Damages

انتظار^۱، خسارت اعتماد^۲ و خسارت استرداد^۳ تقسیم شده است (Treitel, 2003, p. 938). خسارت انتظار، منافعی است که طرف قرارداد یا زیان‌دیده (خواهان) انتظار به دست آوردن آن‌ها را در سیر طبیعی امور داشته، اما به دلیل فعل یا ترک فعل دیگری (خواننده) از آن‌ها محروم شده است. خسارت اعتماد هزینه‌هایی است که زیان‌دیده در اثر اعتماد به طرف قرارداد متحمل می‌شود. در خسارت استرداد هم عوضی که زیان‌دیده به طرف مقابل پرداخت کرده است، به وی بازگردانده می‌شود (کاتوزیان، ۱۳۸۳، ج ۴، ص. ۲۳۳؛ نعمت‌اللهی، ۱۳۹۵، ص. ۱۳۳).

۲.۳. خسارت نفع‌محور

در حقوق آمریکا محاسبه منافع تحصیل‌شده شیوه جبرانی مبتنی بر انصاف است که در مواردی خاص مانند نقض وظیفه امانی مورد حکم واقع می‌شود و بر اساس آن، طرف ناقض باید منافعی را که با نقض وظیفه به دست آورده است، بازپس دهد (Garner, 2009, p. 22). به نظر می‌رسد محاسبه منافع مصداقی از خسارت نفع‌محور شمرده می‌شود؛ زیرا خسارت نفع‌محور نیز شیوه جبرانی مبتنی بر انصاف است که هدف از آن، جلوگیری از نقض قوانین در آینده و محروم کردن خواننده از درآمد حاصل از رفتارهای غیرقانونی و نامشروع است. از این‌رو منافع حاصل برای خواننده به دلیل اینکه مصداق بارزی از دارا شدن ناعادلانه شمرده می‌شود، باید بازگردانده شود. درحقیقت، در سیستم‌های حقوقی مبتنی بر خسارت نفع‌محور، معیار ارزیابی دادگاه، منفعتی است که خواننده از نقض تعهد به دست می‌آورد و به آنچه ممکن است از خواهان به خواننده منتقل شود، توجه نمی‌شود. به عبارتی، ویژگی متمایز این شیوه آن است که به زیان خواهان و به این موضوع که نفع یا ارزشی از دارایی خواهان به دارایی خواننده منتقل شده است یا نه توجهی نمی‌شود، بلکه به نفعی که خواننده از رفتار متخلفانه‌اش به دست آورده، معطوف است (Edelman, 2002, p. 81). حقوق آمریکا، بند ۱ ماده ۳۰۵-۱ قانون متحدالشکل تجاری، اصل جبرانی بودن خسارت را به‌عنوان قاعده کلی پذیرفته است^۴، اما در برخی قوانین خاص مانند قانون مبادله اوراق بهادار

1. Expected Damages
2. Reliance Damages
3. Restitution Damages

۴. به‌موجب این ماده «خسارت‌های مقرر در این قانون باید با توجه به این هدف اداره شوند که زیان‌دیده در همان وضعیتی قرار داده شود که اگر طرف دیگر (تعهد خود) را به‌صورت کامل اجرا می‌کرد، در همان وضعیت قرار می‌گرفت، اما خسارت‌های

۱۹۳۴ و قانون مبادله کالا^۱، جبران خسارت بر مبنای شیوه نفع‌محور را مورد حکم قرار داده و منافعی را که خواننده به واسطه نقض فرصت‌طلبانه و غیرمشروع تحصیل کرده است، از وی مسترد می‌کند.

۳.۳. خسارت تنبیهی

در نظام حقوقی کامن‌لا، نوعی جبران زیان با عنوان «خسارت تنبیهی» وجود دارد که به دلیل سوءرفتار خواننده (مرتکب فعل زیان‌بار) مورد حکم قرار داده می‌شود. در تعریف این خسارت آمده است «درجه افزایش‌یافته‌ای از خسارت است و در مواردی که خواننده در ایراد زیان، رفتاری توأم با بی‌احتیاطی، سوءنیت یا خدعه از خود بروز داده است، مورد حکم قرار می‌گیرد» (Garner, 2009, p. 164). در حقوق داخلی نیز تعاریفی از این تأسیس حقوقی ارائه شده است؛ بدین‌گونه که «خسارت تنبیهی، خسارتی است که دارای ماهیت ترمیمی نیست و برای تنبیه و جلوگیری از تکرار رفتار قابل سرزنش خواننده مورد حکم قرار می‌گیرد. این در فرضی است که رفتار خواننده افزون‌بر خسارت نسبت به خواهان، اهانت‌آمیز باشد یا بی‌اعتنایی او را نسبت به ایمنی دیگران نشان دهد یا همراه با تمهیدی برای خودداری از جبران خسارت باشد (کاتوزیان، ۱۳۸۴، ص. ۱۰۲). برخی نیز آن را مبلغی عنوان کرده‌اند که افزون‌بر خسارت ترمیمی به دلیل وقوع عمد یا سوءرفتار خواننده به نفع خواهان مورد حکم قرار می‌گیرد (مقصودی پاشاکی، ۱۳۸۸، ص. ۱۶۲).

خاستگاه خسارت تنبیهی حقوق انگلستان است، اما این نهاد به سرعت در دیگر کشورهای تابع

تبعی، خسارت‌های خاص و خسارت‌های کیفری تنها در صورتی وجود دارند که به‌طور خاص در این قانون یا دیگر مقررات حقوقی مقرر شده باشند».

۱. به‌موجب ماده ۱۶ (ب) قانون مبادله اوراق بهادار ۱۹۳۴ «به منظور جلوگیری از استفاده غیرمنصفانه از اطلاعاتی که مدیر یا مأمور ذی‌نفعی به دلیل ارتباط با صادرکننده به دست آورده است، هر نوع منفعتی که وی از هرگونه خرید و فروش یا فروش و خرید اوراق انصافی چنین صادرکننده‌ای تحصیل کرده است، باید به صادرکننده مسترد شود».

۲. بر اساس ماده ۶ ج، (د) (۳) قانون مبادله کالا «در تمام دعاوی‌ای که بر اساس این ماده اقامه می‌شود... دادگاه می‌تواند... شیوه‌های جبرانی مبتنی بر انصاف از جمله موارد زیر را اعمال کند.

- پرداخت خسارت به اشخاصی که در نتیجه چنین نقضی متحمل زیان‌های بی‌واسطه شده‌اند.

- پس‌دادن منافعی که در مورد چنین نقضی دریافت شده‌اند».

نظام کامن‌لا^۱ تسری یافت. حتی بعضی کشورهای پیرو نظام رومی-ژرمنی مانند فرانسه و مصر به علت فواید اجتماعی آن، این تأسیس حقوقی را پذیرفتند؛ به گونه‌ای که در دیوان کشور فرانسه در مواردی به منظور مصادره سود نامشروع یا تنبیه رفتار قابل سرزنش، جبران خسارت جنبه تنبیهی یافته است (صادقی مقدم و نوری یوشانلو، ۱۳۹۰، ص. ۲۴۸). در حقوق مصر نیز «خسارت تنبیهی» با عنوان «تعویض تکمیلی» مورد توجه قرار گرفته است که مازاد بر خسارات ناشی از نقض قرارداد بوده (ماده ۲۳ قانون مدنی مصر) و مبنای آن سوءنیت متعهد است (رودیجانی، ۱۳۸۵، ص. ۲۱۸). تفاوت میان این شیوه پرداخت خسارت و خساراتی که به تبع ایجاد مسئولیت مدنی ایجاد می‌شود، این است که خسارت ناشی از ورود ضرر جنبه ترمیمی دارد و زیان وارد را جبران می‌کند، اما در خسارت تنبیهی جبران زیان وارد مورد نظر نیست، بلکه مجازات فاعل فعل زیان‌بار هدف است و میزان خسارت بر مبنای ماهیت اقدام مرتکب و درجه نفرت‌انگیزی و نزاکت رفتار وی تعیین می‌شود^۲ (عباسلو، ۱۳۹۴، ص. ۲۲۹). درحقیقت، این شیوه از ارتکاب رفتار زیان‌بار در آینده (توسط مرتکب و خطاکاران احتمالی) جلوگیری می‌کند و حاوی این پیام برای افراد است که ارتکاب رفتار زیان‌بار در مقایسه با مسئولیت ناشی از آن، سودی برای ایشان ندارد (Meurkens, 2012, p. 6).

در خصوص ماهیت این شیوه اختلافاتی مطرح است. برخی آن را نوعی ضمانت اجرای مدنی (Curcio, 1996, p. 343) و برخی دیگر آن را زمینه‌ای کیفری در حقوق مدنی (خدابخشی، ۱۳۹۲، ص. ۶۳) دانسته‌اند، اما آنچه مسلم است، این خسارت نوعی مجازات شمرده نمی‌شود؛ زیرا اولاً، مجازات به معنای خاص، تفاوت‌هایی با مفهوم و ماهیت خسارت تنبیهی دارد. مجازات به معنای خاص، به خاطر ارتکاب جرم است درحالی‌که خسارت تنبیهی در مباحث مسئولیت مدنی و

۱. در کانادا، احکام خسارت تنبیهی در شرایطی که شخص مرتکب رفتاری توأم با سوءنیت یا عملی که بی‌نهایت سزاوار سرزنش است، شده باشد، صادر می‌شود (Hanrahan & fudin, 2007, p. 3). در اتحادیه اروپا نیز برخی کشورها مانند انگلیس، ولز، ایرلند، ایرلند شمالی و قبرس، این شیوه جبران خسارت را در نظام مسئولیت مدنی به رسمیت شناخته‌اند (Cedric, 2016, p. 1).

۲. در کتب و متون حقوقی از اصطلاحاتی مانند سوءنیت (Garner, 2009, p. 164)، بی‌احتیاطی (Sanderse, 2008, p. 1) و رفتار همراه با تجری (ره‌پیک، ۱۳۸۸، ص. ۲۲) برای توصیف اقدام مرتکب فعل زیان‌بار استفاده شده است.

قراردادی مطرح می‌شود. ثانیاً، آنچه به‌عنوان مجازات و کیفر بر عهده مجرم قرار می‌گیرد، به زیان‌دیده یا قربانی جرم پرداخت نمی‌شود، اما خسارت تنبیهی مبلغی است که به زیان‌دیده پرداخت خواهد شد. ثالثاً، تعیین مقدار مجازات با توجه به اصل قانونی بودن جرائم و مجازات، بر عهده قانون است درحالی‌که مقدار خسارت تنبیهی را دادگاه مشخص می‌کند. بنابراین، در بیان ماهیت خسارت تنبیهی نباید به‌طور مطلق آن را مجازات تلقی کرد و به‌درستی از نظر برخی محققان این نوع خسارت به مباحث مدنی نزدیک‌تر دانست (داراب‌پور و سلطانی احمدآباد، ۱۳۹۴، ص. ۶۶).

خسارت تنبیهی دارای آثار اخلاقی-اجتماعی شایان توجهی است که سبب می‌شود رفتارهای انسان در حوزه‌های فردی و اجتماعی، جنبه‌های اخلاقی و تکاملی یابد و وقوع اعمال زیان‌بار و ورود خسارت‌های ناشی از ضرورت‌های اجتماعی به حداقل برسند (اسدی و لطفی دوران، ۱۳۹۹، ص. ۶۶۸). این شیوه نوین افزون‌بر آثار اخلاقی واجد آثار اقتصادی نیز هست و مورد توجه صاحب‌نظران اقتصادی قرار گرفته است. این صاحب‌نظران مجازات و بازدارندگی را به‌عنوان هدف و کارکرد خسارت تنبیهی معرفی و برای توجیه صدور و تعیین روش محاسبه آن، به دو نظریه اصلی (نظریه بازدارندگی مطلوب و نظریه منفعت‌زدایی) استناد کرده‌اند^۱ (Ellis, 1998, p. 31).

۴. تحلیل کارآمدی شیوه‌های جبران خسارت و سنجش موفقیت آن‌ها در تحقق اهداف مسئولیت مدنی

مطالعه و بررسی شیوه‌های جبران خسارت حاکی است که اتخاذ شیوه‌ای مطلق و واحد (اعم از جبرانی، نفع‌محور یا تنبیهی) در نظام‌های حقوقی صحیح نیست و نه تنها اهداف تبیین‌شده برای مسئولیت مدنی (جبران خسارت، بازدارندگی و انتظام اجتماعی) را تأمین نمی‌کند، بلکه ممکن است آثار مخربی مانند بی‌عدالتی و دارا شدن ناعادلانه را نیز به همراه داشته باشد؛ زیرا در سال‌های اخیر به دلیل گسترش جوامع انسانی و پیشرفت‌های صنعتی، بر روابط اشخاص در زمینه‌های تجاری، اقتصادی و اجتماعی افزوده شده و به‌تبع آن، دامنه ورود خسارت و وقوع رفتارهای زیان‌بار افزایش یافته است.

۱. به نقل از: امینی و ابک، ۱۳۹۳.

۱.۴. ناکارآمدی شیوه صرفاً جبرانی

امروزه افراد در زندگی روزمره - خودآگاه یا ناخودآگاه - بر اساس اصل «تناسب هزینه-فایده» اقدام می‌کنند و گاه با انگیزه کسب سود مرتکب اعمالی می‌شوند که دارای آثار جانبی منفی است و بر دارایی دیگر افراد جامعه تأثیر منفی می‌گذارد و رویکرد جبرانی نمی‌تواند مانع ارتکاب چنین اعمالی شود و از حقوق افراد و جامعه به‌گونه شایسته حمایت کند. مصداق بارز این مسئله فرضی است که شرکت تولیدی رب گوجه‌فرنگی یا مربا اقدام به کم‌فروشی می‌کند و محصول خود را در ظروف ۹۰۰ گرمی بسته‌بندی، اما به‌عنوان محصول یک‌کیلویی به بازار عرضه می‌کند و با این عمل خود اقدام به تحصیل سود به‌گونه غیراخلاقی می‌کند. در چنین وضعیتی، افراد بسیاری (به‌عنوان مصرف‌کننده) اقدام به خرید کالا می‌کنند و متحمل زیان می‌شوند، اما به دلایلی مانند هزینه زیاد و طولانی بودن فرایند دادرسی و اندک بودن خسارت پرداختی (به‌واسطه حاکمیت شیوه جبرانی)، انگیزه‌ای برای طرح دعوی نخواهند داشت؛ زیرا ایشان نیز بر اساس اصل هزینه-فایده اقدام به تحلیل وضعیت خود می‌کنند و به این نتیجه می‌رسند با طرح دعوی، مستحق دریافت خسارتی ناچیز خواهند شد و این جبران خسارت با مدت زمانی که برای پیگیری در دستگاه قضایی صرف خواهند کرد، شایان قیاس نیست. در نتیجه، احتمال طرح دعوی و مطالبه خسارت به‌شدت کاهش می‌یابد. از سوی دیگر، در فرض طرح دعوی نیز میزان خسارت مورد حکم از سوی محاکم با میزان سود حاصل از فعل زیان‌بار تناسب ندارد و در نتیجه، ارتکاب چنین اعمال زیان‌باری برای مرتکب توجیه اقتصادی خواهد داشت و اشخاص سودجو انگیزه لازم را برای انجام دادن و تکرار چنین رفتارهایی می‌یابند.

بنابراین، اتخاذ رویکرد جبرانی صرف دست‌کم در برخی حوزه‌ها کارآمد نیست و نمی‌تواند پاسخ‌گوی نیازهای جوامع امروزی باشد؛ زیرا باعث افزایش رفتارهای ضد اجتماعی در جامعه و تضییع حقوق شهروندان می‌شود و به‌گونه‌ای موجبات سوءاستفاده اشخاص (ارائه‌دهندگان کالا و خدمات و...) از عدم جامعیت قانون و دارا شدن بی‌جهت ایشان را فراهم می‌کند.^۱

۱. این موضوع در عرصه‌های دارای انحصار بسیار محسوس تر است.

۲.۴. ناکارآمدی شیوه صرفاً نفع‌محور

اتخاذ رویکرد نفع‌محور و مبنا قرار گرفتن سود حاصل از رفتار غیرقانونی و نامشروع، تأمین‌کننده اهداف تبیین‌شده برای مسئولیت مدنی در تمام موارد نیست؛ زیرا بر مبنای این شیوه، میزان خسارتی که مرتکب به موجب قانون مکلف به پرداخت آن می‌شود با سود نامشروعی که تحصیل می‌کند، برابر است (به نوعی بر هزینه‌های رفتار زیان‌بار می‌افزاید و انگیزه وی را کاهش می‌دهد)، اما زمانی که احتمال مسئول دانسته شدن فرد مرتکب اندک است، مرتکب همچنان انگیزه کافی برای اجتناب از زیان را نخواهد داشت و اهداف بازدارندگی و انتظام‌بخشی محقق نخواهد شد. به عبارتی، در مواردی که قطعیت مسئول دانسته شدن فرد مرتکب اندک است، افزایش میزان خسارت به اندازه منافع تحصیل‌شده کافی نیست و نمی‌تواند بازدارندگی لازم را داشته باشد^۱.

۳.۴. ناکارآمدی شیوه صرفاً تنبیهی

بر شیوه تنبیهی صرف نیز مانند دو مورد قبل ایراداتی وارد است که موجب می‌شود انتخاب آن به‌عنوان رویکرد مطلق برای جبران خسارت عقلایی نباشد؛ زیرا رفتار زیان‌بار و به‌تبع آن، ورود زیان به غیر، همیشه با سوءنیت و عامدانه نیست و در بسیاری موارد ناشی از تقصیر غیرعمدی است. از این رو شایسته نیست که در این موارد (که ورود زیان به صورت غیرعمدی و به واسطه الزامات زندگی اجتماعی رخ داده است) اشخاص، مکلف به جبران خسارتی بیش از زیان وارد شوند. از سوی دیگر، اتخاذ چنین رویکردی موجب می‌شود که افراد به طمع دستیابی به پول و ثروت اقدام به طرح دعاوی گسترده در محاکم قضایی کنند و به تشدید معضل اطاله داری و ایجاد بی‌نظمی و هرج‌ومرج در جامعه دامن زنند.

به جرئت می‌توان گفت که اتخاذ هر یک از کارکردهای جبرانی، تنبیهی و نفع‌محور به‌تنهایی کافی نیست و نمی‌تواند به اهداف تبیین‌شده برای مسئولیت مدنی جامع عمل ببوشاند. به نظر می‌رسد با وجود پیشرفت صنایع و تحولات اجتماعی و اقتصادی و به‌تبع، توسعه دامنه ورود زیان، دستیابی به رویکردی کارآمد و جامع مستلزم توجه به همه جوانب موضوع از جمله چگونگی وقوع

۱. مشابه این مسئله در تحلیل اقتصادی پیشگیری از جرم نیز وجود دارد و افزایش شدت مجازات بدون توجه به میزان قطعیت آن ناکارآمد تلقی شده است. برای مطالعه بیشتر ر. ک به: آشوری و صبوری‌پور، ۱۳۹۴.

رفتار زیان‌بار اعم از همراه با بی‌احتیاطی یا عمد یا تقصیر (سنگین و سبک)^۱، انگیزه و هدف افراد در ارتکاب رفتار زیان‌بار و... است. از این‌رو ضروری است خسارات غیر عمدی و ناشی از بی‌احتیاطی یا تقصیر سبک از خسارات عمدی و ناشی از تقصیر سنگین تفکیک شود و در هر یک از این موارد رویکردی متناسب با اهداف تبیین‌شده برای مسئولیت مدنی اتخاذ شود؛ بدین‌گونه که در خسارت غیر عمدی که معمولاً نتیجه تقصیرهای سبک و بی‌احتیاطی‌های معمول زندگی اجتماعی است، شیوه‌های ترمیمی (جبرانی) مبنا قرار گیرد، اما در خسارت عمدی که فرد با قصد سودجویی و بدون توجه به حقوق دیگران به تضییع حقوق آن‌ها اقدام و از هنجارهای اجتماعی تخطی می‌کند، بر مبنای شیوه‌های مبتنی بر تنبیه و بازدارندگی مانند خسارت تنبیهی یا نفع‌محور اقدام شود تا بدین طریق مطلوبیت ارتکاب رفتار زیان‌بار برای افراد از بین برود. به عبارت دیگر، در خسارت غیر عمدی که وجود انگیزه سودجویی و اضرار متصور نیست، صرف جبران خسارت وارد کافی است؛ زیرا هم به تشفی خاطر زیان‌دیده و اعاده وضع وی منجر می‌شود و هم دارای بازدارندگی مطلوب و متناسب است که مرتکب را به احتیاط بیشتر ترغیب می‌کند، اما در موارد خسارت عمدی (که اراده ایراد زیان وجود دارد) یا خسارت ناشی از تقصیر سنگین (که بی‌مبالاتی چنان شدید است که گویی کار به‌عمد انجام شده است) صرف جبران خسارت کافی نیست و نمی‌تواند بازدارندگی لازم را در نظر مرتکب و جامعه ایجاد کند و به تحقق اهداف پیش‌گفته منجر شود. از این‌رو لازم است در چنین مواردی با اتخاذ رویکردی مناسب (شیوه‌های مبتنی بر تنبیه)،

۱. تقسیم تقصیر غیر عمدی به تقصیر سنگین و سبک مربوط به حقوق قدیم فرانسه است که برحسب شدت و ضعف صورت گرفته است. تقصیر سبک، تقصیری که شخص با احتیاط متوسط مرتکب آن نمی‌شود، تعریف شده است، اما در مورد تعریف تقصیر سنگین اتفاق نظر وجود ندارد و تعاریف مختلفی برای آن ارائه شده است؛ به‌گونه‌ای که:

مازو، حقوق‌دان بزرگ فرانسوی، آن را چنین تعریف کرده است «تقصیر سنگین، تقصیری نه عمدی و نه ارادی، اما سخت فاحش است. مرتکب آن، ایراد ضرر یا عدم اجرای قرارداد را نخواست، اما چنان رفتار کرده است که گویا آن را خواسته است» (صفایی و رحیمی، ۱۳۹۷، ص. ۱۵۲).

در آرای دادگاه‌های ایالت متحده آمریکا چنین تعریف شده است «تقصیر سنگین عبارت است از تجاوز شدید از معیار عادی رفتار یا تقصیری شدیدتر از رفتار عادی» (صفایی، ۱۳۹۲، ص. ۱۹).

برخی نیز آن را نوعی تخطی تعریف کرده‌اند که انسان فاقد مهارت کافی هم، آن‌چنان تخطی را مرتکب نشود (جعفری لنگرودی، ۱۳۵۷، ص. ۱۰۵۱).

برای تحقق هرچه شایسته‌تر اهداف مسئولیت مدنی تلاش شود.

۵. ضرورت بازنگری در رویکرد جبران خسارت در حقوق ایران

در نظام حقوقی ایران اصل بر ترمیمی بودن و اعاده وضع زیان‌دیده به حال سابق است و جبران خسارت در تمام حوزه‌های ورود زیان مانند حقوق مصرف، حقوق قراردادی، حقوق رقابت و... بر مبنای رویکرد ترمیمی صورت می‌گیرد. این در حالی است که امروزه به واسطه گسترش دامنه ورود زیان و وقوع رفتارهای زیان‌بار، دیگر رویکرد ترمیمی صرف پاسخ‌گوی نیازهای جامعه نیست. افزون‌براین، وجود انحصار یا شبه‌انحصار (دست‌کم در برخی حوزه‌ها)^۱ به تشدید بیش‌ازپیش این ضعف و ناکارآمدی دامن زده و بازنگری در اصول حاکم بر جبران خسارت و توجه به نقش بازدارنده آن را به موضوعی ضروری تبدیل کرده است. نباید از یاد برد ضمان قهری و مسئولیت مدنی اعتباری عقلایی است که در پاسخ به نیازی طراحی شده است. به همین منظور، قواعد آن باید به‌گونه‌ای باشد که توان پاسخ‌گویی به نیازها و مصالح مدنظر را داشته باشد. نظر به لغوپذیری امور اعتباری و امکان انطباق آن با نیازها، مانعی در مسیر تحول تقنینی و ایجاد قواعد جدید وجود ندارد (طباطبایی، ۱۳۹۳، ج ۲، صص. ۱۴۳-۱۴۴ و ۱۶۷). براین اساس، باید شیوه‌های جبران خسارت را به‌گونه‌ای طراحی کرد تا به نیازهایی مانند جبران خسارت و بازدارندگی که منشأ خیر جمعی خواهد بود، پاسخ دهد.

به‌جرت می‌توان گفت عدم توجه به انگیزه و قصد مرتکب فعل زیان‌بار و عدم استفاده از شیوه‌های نوین جبران خسارت مانند شیوه تنبیهی و اصلاحی از کاستی‌های نظام مسئولیت مدنی ایران به شمار می‌رود و ضروری است حقوق ایران نیز مانند کشورهای تابع نظام کامن‌لا از رویکرد تلفیقی تبعیت کند و با تقسیم‌بندی چگونگی ارتکاب فعل زیان‌بار به عمدی و غیرعمدی از شیوه‌ای مناسب و کارآمد بهره برد و بدین طریق به اهداف تبیین‌شده برای مسئولیت مدنی جامع عمل بیوشاند؛ زیرا در جهان امروز توجه به عنصر روانی در بحث خسارت و قابلیت جبران آن

---

۱. در مواردی که در تولید محصول و کالا انحصار وجود دارد، مصرف‌کننده قدرت انتخاب ندارد و چاره‌ای جز خرید کالا معیوب یا بی‌کیفیت نخواهد داشت. این مسئله به همراه اتخاذ رویکرد صرفاً جبرانی موجب می‌شود که اقدامات زیان‌بار مانند کم‌فروشی، تقلب، تولید کالای بی‌کیفیت و... برای تولیدکنندگان به‌صرفه باشد و بتوانند با رفتار خود حقوق دیگران را تضییع کنند.

ضرورتی انکارناپذیر است^۱ و قبح عمل شخصی که به صورت عمدی به دیگران ضرر می‌زند، این اقتضا را دارد تا میزان مسئولیت او با شخصی که تنها مرتکب تقصیر جزئی می‌شود، متفاوت باشد^۲ (امینی و دریایی، ۱۳۹۸، ص. ۱۸۶). مطالعه قواعد حاکم در حقوق اسلامی حاکی است که برخی قواعد مانند «حرمت اکل مال به باطل»، «لاضرر و لااضرار» و «التعزیر به ما یراه‌الحاکم من المصلحة» بر امکان و جواز پرداخت خسارت فراجبرانی در موارد تبیین شده (خسارات ناشی از عمد و تقصیر سنگین) دلالت دارد؛ زیرا:

اولاً، قاعده حرمت اکل مال به باطل بیان‌کننده این اصل حقوقی است که هیچ‌کس نباید از عمل خلاف خویش سود ببرد. اصل مزبور رد پای کم‌رنگی در دکترین دارد، اما به‌عنوان اصل مسلم اخلاقی، قانونی و عقلی قابل استناد است و ماده ۳۱۴ قانون مدنی نیز در همین راستا تنظیم شده است.

ثانیاً، قاعده لاضرر به‌عنوان قاعده آمره، مبنایی برای نفی ضرر و لزوم جبران خسارت در حقوق موضوعه شمرده می‌شود^۳ که بر اساس آن و سایر مبانی مسئولیت در حقوق اسلام هیچ‌زیانی

---

۱. در نظریات رفتار غیرنکر و قاعده طلایی نیز به حسن نیت یا سوءنیت (عنصر روانی) افراد در فعل زیان‌بار توجه شده است. این نظریات اساس و مبنای خود را برای احراز مسئولیت عامل زیان، عدم توجه مناسب فرد به رفاه دیگران، منفعت‌طلبی و در نظر نگرفتن طرح‌ها و اولویت قربانی می‌دانند (میرشکاری و رمضانی، ۱۴۰۳، ص. ۳۹).

۲. قانون‌گذار در مواد ۳ و ۴ قانون مسئولیت مدنی به‌طور ضمنی به عنصر روانی نظر داشته و در تعیین میزان خسارت و اعمال تخفیف عواملی مانند وضعیت زیان‌زننده، قابل اغماض بودن غفلت گرفته و چگونگی همکاری وی پس از وقوع حادثه را مورد توجه قرار داده است.

۳. در اینکه لزوم جبران ضرر یا مسئولیت مدنی را می‌توان از قاعده لاضرر استنباط کرد، اختلاف است. به عقیده شیخ انصاری قاعده لاضرر اثبات ضمان نمی‌کند؛ زیرا نقش لاضرر این است که حکمی را بردارد نه اینکه حکمی را ثابت کند (انصاری، بی‌تا، ص. ۱۱۸؛ نراقی، ۱۴۱۷ق، ص. ۵۰). مرحوم نائینی نیز به پیروی از شیخ انصاری معتقد است که قاعده لاضرر همیشه به‌صورت معارض و مخالف عمومات دیگر وارد صحنه می‌شود و بر آن‌ها غلبه می‌کند. پس باید همواره حکم ثابتی به‌نحو عموم وجود داشته باشد و بعضی مصادیق آن ضرری باشد تا به‌موجب قاعده لاضرر شمول آن حکم عام نسبت به آن مصداق برطرف شود. از این‌رو قاعده لاضرر نقش بازدارنده دارد نه نقش سازنده (نجفی خوانساری، ۱۴۲۱ق، ج ۳، ص. ۴۲۰). در مقابل، سیدعلی طباطبایی و کسانی که مفاد قاعده را نفی ضرر جبران‌نشده یا نهی از اضرار به غیر می‌دانند، از این قاعده برای اثبات مسئولیت کسی که عامل ورود زیان بوده است، استفاده می‌کنند و معتقد به اثبات ضمان هستند؛ زیرا اگر مقصود نفی ضرر جبران‌نشده یا نهی از اضرار باشد، تدارک ضرر از لوازم این نفی است (طباطبایی، ۱۳۷۰، ج ۲، ص. ۳۰۲؛ حسینی مراغی، ۱۴۱۸ق، ص. ۱۹۸).

نباید بدون جبران باقی بماند. در منابع قرآنی که برای قاعده لاضرر بیان شده است از جمله آیات ۲۳۱، ۲۳۳ و ۲۸۲ سوره بقره، آیه ۶ سوره طلاق و ۱۲ سوره نساء، خداوند انسان‌ها را در وضعیت‌های مختلف از اضرار به غیر منع کرده است. آیات فوق شأن نزول دیگری دارند، اما آنچه مسلم است، اهمیت پیشگیری از اضرار است که خداوند در این آیات بیان می‌کند. مطابق با این قاعده همراه با حکم به منع اضرار و جبران در صورت ضرر، از باب مقدمه مکلف ملزم به پیشگیری از وقوع خسارت است. در نتیجه، هر تلاشی که برای جلوگیری از اضرار باشد نه تنها منع قرآنی ندارد، بلکه ستوده است. از سویی از باب ممنوعیت ضرر به عنوان نتیجه می‌توان به وجوب مقدمه (پیشگیری) حکم کرد (احمدی فر، ۱۴۰۲، ص. ۱۷).

ثالثاً، تعزیر به عنوان شیوه‌ای برای مقابله با عامل زیان در راستای جبران خسارت زیان‌دیده قابل استفاده است و محدود به تحقق جرم و اعمال آن به عنوان مجازات نیست. از این رو در صورت عمل زیان‌بار همراه با تقصیر که موجب اخلال در نظم اجتماع می‌شود، می‌توان با اعمال تعزیر به طریق توبیخ، جریمه مال یا روش‌های دیگر، به اهداف مسئولیت مدنی مانند جبران خسارت، بازدارندگی، خشنودی زیان‌دیده، تنبیه و اصلاح رفتار مقصر دست یافت (دریایی و کربلایی آقازاده، ۱۳۹۹، ص. ۱۱۱).

رابعاً، نظریات حقوقی و قواعد فقهی مرتبطی مانند قاعده دفع منکر یا ضرر، قاعده حسبه و قاعده احترام مال مردم در این باره وجود دارد که پیشگیری از ورود زیان از نتایج مستقیم آن‌هاست (احمدی فر، ۱۴۰۲، ص. ۱۲). همچنین، مفاد قاعده «وجوب دفع ضرر محتمل» تا اندازه‌ای قائل به این موضوع هستند (لطفی، ۱۳۹۱، ص. ۲۲۸).

خامساً، مستقلات عقلی نیز به عنوان یکی از ادله احکام، به طور مستقیم بر نفی ضرر و ممنوعیت اضرار به دیگران دلالت دارد و اضرار به غیر را قبیح می‌داند (مکارم شیرازی، ۱۴۱۱ق، ج ۳، ص. ۱؛ محقق داماد، ۱۳۸۸، ص. ۱۳۱). به خاطر اینکه عقل ضرر رساندن را منع می‌کند، از باب مقدمه بر هر انسانی واجب است که افعال یا ترک افعالی را برای جلوگیری از اضرار و ضرر رساندن انجام دهد. آیات متعددی از قرآن نیز بر نفی اضرار به غیر دلالت دارند که از آن‌ها می‌توان به عنوان شاهدی بر تأیید حکم عقل در این خصوص استفاده کرد (مکارم شیرازی، ۱۴۱۱ق، ج ۳، ص. ۱۴۱). بنابراین، ضروری است با توجه به فلسفه اجتماعی قانون، مقنن سیاست‌های تقنینی را به گونه‌ای تدوین کند که افزون بر جبران خسارت وارد به افراد (رفع ضرر

و زیان)، انگیزه مرتکبان برای ارتکاب اعمال زیان‌بار کاهش یابد (نفسی ضرر و اضرار) و از بروز رفتارهای ضد اجتماعی جلوگیری شود. به عبارتی، از حکم نفی ضرر می‌توان ضرورت پیشگیری از ورود زیان و خسارت را استنباط کرد و در همین راستا، به‌منظور جلوگیری از ورود خسارت، در مواردی بر مسئولیت مرتکب فعل زیان‌بار افزود.

نتیجه‌گیری

به‌طورکلی، قواعد مسئولیت مدنی تحقق سه هدف عمده جبران خسارت، تشریف خاطر زیان‌دیده و بازدارندگی و انتظام‌بخشی اجتماعی را دنبال می‌کنند و بی‌شک رویکردی که به تحقق این اهداف منجر شود، کارا شمرده می‌شود. مطالعه نظام‌های حقوقی حاکی است که کشورهای مختلف برای تحقق اهداف پیش‌گفته شیوه‌های متفاوتی را در پیش گرفته‌اند؛ به‌گونه‌ای که برخی مانند نظام حقوقی ایران از رویکرد واحد (ترمیمی) و برخی مانند آمریکا، انگلیس و... از رویکرد تلفیقی (ترمیمی-تنبیهی) تبعیت می‌کنند. مطالعه و تحلیل شیوه‌های مختلف جبران خسارت (جبرانی، نفع‌محور و تنبیهی) با استفاده از ابزارهای اقتصاد خرد (هزینه-فایده و اقتصاد رفتاری) حاکی است هیچ‌یک از این شیوه‌ها به‌تنهایی پاسخ‌گوی نیازهای جوامع بشری نیست و اهداف تبیین‌شده برای مسئولیت مدنی را تأمین نمی‌کند؛ زیرا از سویی در برخی موارد مانند حوزه حقوق مصرف و... اتخاذ شیوه جبرانی یا نفع‌محور ناکارآمد است و نمی‌تواند به تحقق کامل اهداف مسئولیت مدنی منجر شود. از سوی دیگر، اتخاذ شیوه تنبیهی نیز در بسیاری از موارد مانند زیان‌های ناشی از تقصیر غیرعمدی ناکارآمد است و تالی فاسد به همراه خواهد داشت. در نتیجه، اتخاذ هیچ‌یک از شیوه‌های جبران خسارت به‌تنهایی (رویکرد واحد) صحیح نیست و توجه به نوع و چگونگی ورود زیان و همچنین زمینه ورود زیان برای اتخاذ شیوه‌ای متناسب و کارآمد ضروری است. به نظر می‌رسد نظام‌های تابع رویکرد تلفیقی نسبت به نظام‌های تابع رویکرد واحد، عملکردی بهتری داشته و توانسته‌اند با دقت به رفتار مرتکبان فعل زیان‌بار (عنصر روانی) و اتخاذ شیوه‌ای متناسب با رفتار ایشان، به‌گونه شایسته‌تر به تحقق اهداف مسئولیت مدنی جامع عمل ببوشانند. بنابراین، از منظر تحلیل اقتصادی حقوق ضروری است در رویکرد اتخاذی در نظام مسئولیت مدنی حاکم بر کشور (رویکرد جبرانی) تجدیدنظر شود و در راستای تحقق هرچه شایسته‌تر اهداف مسئولیت مدنی از رویکرد تلفیقی تبعیت شود.

قواعد حاکم در حقوق اسلامی مانند «حرمت اکل مال به باطل»، «لاضرر و لاضرار» و منابع قرآنی نیز با جواز اتخاذ رویکرد تلفیقی و پرداخت خسارت فراجبرانی در موارد تبیین شده (خسارات ناشی از عمد و تقصیر سنگین) موافق است؛ زیرا اولاً، مطالعه و بررسی این قواعد بیان‌کننده این است که در حقوق اسلام بر منع اضرار و ضرورت جبران زیان تأکید بسیار شده و از این تأکید، ضرورت پیشگیری از ورود زیان و خسارت (مشروعیت اتخاذ سیاست‌های پیشگیرانه) شایان استنباط است. ثانیاً، بر اساس قاعده «التعزیر به ما یراه الحاکم من المصلحه»، در مواردی که اشخاص با عمل زیان‌بار همراه با تقصیر موجب اخلال در نظم اجتماع می‌شوند، اعمال تعزیر به طریق توبیخ، جریمه مال یا روش‌های دیگر تجویز شده است. از این رو پیشنهادهای زیر ارائه می‌شود.

۱. قوانین حوزه مسئولیت مدنی بازنگری و قوانین جدید به گونه‌ای تدوین شود که تمام اهداف تبیین شده این شاخه حقوق خصوصی (جبران، بازدارندگی و انتظام‌بخشی) تحقق یابد.
۲. مانند کشورهای تابع نظام کامن‌لا، رویکرد تلفیقی اتخاذ شود و میان خسارت ناشی از تقصیر غیرعمدی (متعارف و سبک) با خسارات ناشی از عمد، خدعه و تقصیر سنگین تفکیک شود و برای هریک از این حوزه‌ها رویکردی مناسب و کارآمد اتخاذ شود.
۳. نسبت به خسارت غیرعمدی که به واسطه بی‌احتیاطی واقع می‌شود و مرتکب در آن فاقد قصد ایراد زیان و سودجویی است، رویکرد جبرانی (ترمیمی) اتخاذ شود؛ زیرا در چنین مواردی پرداخت خسارت به میزان زیان وارد ضمانت اجرایی مناسبی است و می‌تواند اهداف تبیین شده برای مسئولیت مدنی را تأمین کند.
۴. در خصوص خسارات عمدی و همراه با خدعه که معمولاً با بی‌اعتنایی نسبت به ایمنی و حقوق دیگران و اهدافی چون سودجویی و اهانت و تحقیر روی می‌دهد، رویکرد تنبیهی اتخاذ شود؛ زیرا این رویکرد با هدف قرار دادن قوه محرکه و انگیزه مرتکب (سود)، از ارتکاب رفتارهای زیان‌بار جلوگیری می‌کند و تحقق اهداف حوزه مسئولیت مدنی را بهبود می‌بخشد.

منابع

- ۱) قرآن کریم.
- ۲) آشوری، محمد و صبوری‌پور، مهدی (۱۳۹۴). مقایسه اثر شدت و قطعیت حبس بر بازدارندگی آن. مطالعات حقوق کیفری و جرم‌شناسی، دوره ۲، شماره ۳. doi: JQCLCS-201508-1045
- ۳) آقابابا، زهرا (۱۳۹۷). بررسی شیوه‌های جبران خسارت در مسئولیت مدنی در ایران و حقوق نوین اروپا. فصلنامه مطالعات حقوقی، شماره ۱۹.
- ۴) احمدی‌فر، رسول (۱۴۰۲). نظریه پیشگیری از مسئولیت قهری بر اساس مبانی فقهی و حقوقی. فصلنامه تحقیق و توسعه در حقوق تطبیقی، دوره ۶، شماره ۱۹. doi: 10.22034/law.2023.2000419.1236
- ۵) اسدی، حبیب و لطفی‌دوران، علیرضا (۱۳۹۹). ماهیت و مبانی خسارت تنبیهی و نهادهای حقوقی مشابه در فقه و حقوق ایران. پژوهش‌های فقهی، دوره ۱۶، شماره ۴. doi: 10.22059/jorr.2020.304918.1008860
- ۶) امینی، اعظم و ابک، صدیقه (۱۳۹۳). بررسی نظریات بازدارندگی و منفعت‌زدایی راجع به خسارت تنبیهی در دعاوی مسئولیت مدنی (با تمرکز بر آرای دادگاه‌های ایالات متحده آمریکا). دوفصلنامه دانشنامه حقوق اقتصادی، شماره ۶. doi: 10.22067/le.v21i6.46545
- ۷) امینی، منصور و دریایی، رضا (۱۳۹۸). تحلیل اقتصادی خسارات صرفاً اقتصادی. تحقیقات حقوقی، دوره ۲۲، شماره ۸۶. doi: 10.29252/lawresearch.22.86.169
- ۸) انصاری، مرتضی (بی‌تا). رسائل فقهیه. قم: مجمع الفکر الاسلامی.
- ۹) بابایی، ایرج (۱۳۹۷). حقوق مسئولیت مدنی و الزامات خارج از قرارداد. تهران: میزان.
- ۱۰) بادینی حسن (۱۳۸۳). هدف مسئولیت مدنی. نشریه حقوق و علوم سیاسی دانشگاه تهران، شماره ۶۶.
- ۱۱) بادینی حسن (۱۳۸۴). فلسفه مسئولیت مدنی. تهران: شرکت سهامی انتشار.
- ۱۲) تقی‌زاده، ابراهیم، خسروی فارسانی، علی و موسی‌پور، میثم (۱۳۹۱). ماهیت و آثار خسارت تنبیهی در حقوق کامن‌لا. نشریه دانش حقوق مدنی، شماره ۱.
- ۱۳) جعفری لنگرودی، محمدجعفر (۱۳۵۷). دائرةالمعارف حقوق مدنی و تجارت.
- ۱۴) حسینی مراغی، سیدمیر عبدالفتاح بن علی (۱۴۱۸ق). العناوین الفقهیه، قم: مؤسسه النشر الاسلامی.
- ۱۵) خادم سربخش، مهدی و سلطانی‌نژاد، هدایت‌الله (۱۳۹۲). اصل قابلیت جبران کلیه خسارات. پژوهش‌نامه فقه و حقوق اسلامی، دوره ۶، شماره ۱۲.
- ۱۶) خدابخشی، عبدالله (۱۳۹۲). تمایز بنیادین حقوق مدنی و حقوق کیفری. چاپ ۲، تهران: شهر دانش.
- ۱۷) داراب‌پور، مهرباب (۱۳۸۷). اصول کلی مسئولیت مدنی در سیستم حقوقی انگلستان. فصلنامه

دیدگاه‌های حقوقی، شماره ۴۴.

۱۸) داراب‌پور، مهرباب و سلطانی احمدآباد، سعید (۱۳۹۴). فلسفه حقوقی و ماهیت خسارت تنبیهی. مجله حقوقی بین‌المللی، شماره ۵۲. doi: 10.22066/cilamag.2015.15748

۱۹) دریایی، رضا و کربلایی آقازاده، مصطفی (۱۳۹۹). تأملی بر رابطه قانون مسئولیت مدنی با موجبات ضمان قهری در حقوق ایران. مطالعات حقوقی، دوره ۱۲، شماره ۳. doi: 10.22099/jls.2020.32934.3353

۲۰) دوپاکیه، کلود (۱۳۳۲). مقدمه تئوری کلی و فلسفه حقوق (علی محمد طباطبایی، مترجم). تهران: چاپخانه بوذرجمهری.

۲۱) ره‌پیک، حسن (۱۳۸۸). تقریرات درس مسئولیت مدنی (مقطع کارشناسی ارشد حقوق خصوصی). دانشگاه علوم قضایی.

۲۲) رودیجانی، محمدمجتبی (۱۳۸۵). ضمانت‌های اجرای مفاد قرارداد (پایان‌نامه کارشناسی ارشد حقوق خصوصی). دانشگاه شیراز.

۲۳) شاول، استیون (۱۳۸۸). مبانی تحلیل اقتصادی حقوق (محسن اسماعیلی، مترجم). تهران: مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی.

۲۴) صادقی مقدم، محمدحسن و نوری یوشانلوئی، جعفر (۱۳۹۰). تحول مسئولیت مدنی ایران و فرانسه با تأکید بر شناسایی خسارات غیرترمیمی. فصلنامه حقوق، دانشکده حقوق و علوم سیاسی، دوره ۴۱، شماره ۴.

۲۵) صفایی، سید حسین و ذاکری‌نیا، حانیه (۱۳۹۴). بررسی تطبیقی شیوه‌های جبران خسارت در مسئولیت مدنی غیر قراردادی. مطالعات حقوق خصوصی، دوره ۴۵، شماره ۲. doi: 10.22059/jlq.2015.54448

۲۶) صفایی، سیدحسین (۱۳۹۲). تأثیر تقصیر عمدی یا سنگین در شرط عدم مسئولیت. فصلنامه رأی، دوره ۲، شماره ۳. doi: 10.22106/jcr.2013.21517

۲۷) صفایی، سیدحسین و رحیمی، حبیب‌الله (۱۳۹۷). مسئولیت مدنی (الزامات خارج از قرارداد). تهران: سمت.

۲۸) طباطبایی، سیدمحمدحسین (۱۳۹۳). اصول فلسفه و روش رئالیسم (جلد ۲). قم: صدرا.

۲۹) طباطبایی، علی‌بن محمد (۱۳۷۰). ریاض المسائل فی بیان الاحکام بالدلائل (جلد ۲). قم: مؤسسه نشر اسلامی.

۳۰) عباسلو، بختیار (۱۳۹۴). مسئولیت مدنی. چاپ ۲، تهران: میزان.

۳۱) غزالی، ابوحماد (۱۴۱۰ق). المستصفی فی علم الاصول (جلد ۱). بغداد: المثنی.

- ۳۲) قاسمی، مجتبی و علیاری، یاس (۱۴۰۲). جایگاه و کاربرد اقتصاد رفتاری در تحلیل اقتصادی حقوق. فصلنامه پژوهش‌های حقوق اقتصادی و تجاری، شماره ۲. doi: 10.48308/eclr.2023.103772
- ۳۳) قسمتی تبریزی، علی (۱۳۹۴). اصل جبران کامل زیان. فصلنامه مطالعات فقه و حقوق اسلامی، شماره ۱۳.
- ۳۴) کاتوزیان، ناصر (۱۳۸۳). قواعد عمومی قراردادها (جلد ۴). تهران: شرکت سهامی انتشار.
- ۳۵) کاتوزیان، ناصر (۱۳۸۴). مسئولیت ناشی از عیب تولید. چاپ ۲، تهران: دانشگاه تهران.
- ۳۶) کاتوزیان، ناصر (۱۴۰۱). فلسفه حقوق (جلد ۱). تهران: گنج دانش.
- ۳۷) لطفی، اسدالله (۱۳۹۱). قاعده وجوب دفع ضرر محتمل و کاربرد آن در قانون آیین دادرسی مدنی. فصلنامه دیدگاه‌های حقوق قضایی، دوره ۱۷، شماره ۵۹.
- ۳۸) محقق داماد، سیدمصطفی (۱۳۸۸). قواعد فقه (بخش مدنی)؛ مالکیت-مسئولیت: تهران: مرکز نشر علوم اسلامی.
- ۳۹) مقصودی پاشاکی، رضا (۱۳۸۸). مطالعه تطبیقی وجه التزام (رساله دکتری حقوق خصوصی). دانشگاه شهید بهشتی.
- ۴۰) مکارم شیرازی، ناصر (۱۴۱۱ق). القواعد الفقهیه (جلد ۳). قم: مدرسه امام امیرالمؤمنین (علیه‌السلام).
- ۴۱) موسی حسینی، افسانه (۱۳۹۶). مسئولیت مدنی و مطالعه تطبیقی آن در حقوق ایران و فرانسه. همایش پژوهش‌های نوین ایران و جهان در مدیریت، اقتصاد، حسابداری و علوم انسانی، شیراز.
- ۴۲) میرشکاری، عباس و رمضانی، فاطمه (۱۴۰۳). تبیین نسبت قاعده طلایی با مسئولیت مدنی. پژوهشنامه حقوق اسلامی، دوره ۲۵، شماره ۱. doi: 10.30497/law.2024.245349.3441
- ۴۳) نجفی خوانساری، شیخ موسی (۱۴۲۱ق). منیة الطالب فی الحاشیة المکاسب (جلد ۳). قم: مؤسسه نشر اسلامی.
- ۴۴) نراقی، مولا احمدین محمد مهدی (۱۴۱۷ق). عوائد الایام فی البیان قواعد الاحکام. قم: دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم.
- ۴۵) نعمت‌اللهی، اسماعیل (۱۳۹۵). بررسی خسارت انتظار ناشی از نقض قرارداد در کامن‌لا و حقوق ایران. فصلنامه پژوهش تطبیقی حقوق اسلام و غرب، سال ۳، شماره ۳. doi: 10.22091/csiw.2017.1937.1187
- ۴۶) نعمت‌اللهی، اسماعیل (۱۳۹۸). اصل جبرانی بودن خسارت و کارکردهای آن در کامن‌لا و حقوق ایران. نشریه پژوهش‌های حقوق تطبیقی، شماره ۴.
- ۴۷) نیک‌کار، جمال (۱۴۰۰). عدالت در نسبت با حقوق و اقتصاد (پایان‌نامه کارشناسی ارشد حقوق

- 48) Beatson, J., Burrows, A., & Cartwright, J. (2010). Anson's law of contract (29th ed.). Oxford University Press.
- 49) Brion, D. J. (2000). Norms and values in law and economics. In B. Bouckaert & G. De Geest (Eds.), *Encyclopedia of law and economics* (Vol. I). Edward Elgar, Cheltenham.
- 50) Caggiano, I. A. (2016). Disgorgement, compensation, and restitution: A comparative approach. *Global Jurist*, 16(2).
- 51) Cane, P. (2007). *The anatomy of tort law*. Hart Publishing.
- 52) Coleman, J. L. (2002). *Risks and wrongs*. Cambridge University Press, Cambridge.
- 53) Cooter, R., & Ulen, T. (2012). *Law and economics* (6th ed.). Addison Wesley, Boston.
- 54) Curcio, A. A. (1996). Painful publicity: An alternative punitive damage sanction. *DePaul Law Review*, 45(2), 341. <https://via.library.depaul.edu/law-review/vol45/iss2/4>
- 55) Edelman, J. (2002). *Gain-based damages*. Hart Publishing, Oxford-Portland, OR.
- 56) Friedman, D. (1987). Law and economics. In *The New Palgrave: A dictionary of economics*.
- 57) Garner, B. A. (Ed.). (2009). *Black's law dictionary*. Thomson Reuters, St. Paul, MN.
- 58) Hanrahan, T. J., & Fudim, D. (2007). An insurer's approach to defending punitive damages. Presented at an industry seminar.
- 59) Korobkin, R. B., & Ulen, T. S. (2000). Law and behavioral science: Removing the rationality assumption from law and economics. *California Law Review*, 88(4), 1051-1144.
- 60) Mercurio, N., & Medema, S. G. (2006). *Economics and the law: From Posner to postmodernism and beyond* (2nd ed.). Princeton University Press, Princeton.
- 61) Meurkens, L. (2012). The punitive damages debate in continental Europe: Food for thought. https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=2380554
- 62) O'Sullivan, J., & Hilliard, J. (2012). *The law of contract* (5th ed.). Oxford University Press, Oxford.
- 63) Posner, R. A. (1990). *The problems of jurisprudence*. Harvard University Press, Cambridge, MA.
- 64) Sanderse, J. (2008). In consumer action. *Texas Consumer Law*. <http://www.jtexconsumerlaw.com>
- 65) Sebok, A. J. (2009). Punitive damages in the United States. ResearchGate. https://www.researchgate.net/publication/251161896_Punitive_Damages_in_the_United_States
- 66) Shavell, S. (2004). *Foundations of economic analysis of law*. Harvard University Press, Cambridge, MA.
- 67) Starck, B. (1972). *Droit civil: Obligations*. Librairie Techniques, Paris.

- 68) Treitel, G. H. (2003). The law of contract (11th ed.). Sweet & Maxwell, London.
69) Vanleenhove, C. (2016). Punitive damages in private international law: Lessons for the European Union.

References

- 1) The Holy Quran.
- 2) Abbās-lū, B. (1394 SH/2015). Mas'ūliyat-e madanī [Civil Liability] (2nd ed.). Tehran: Mizān [in Persian].
- 3) Aḥmadīfar, Rasūl (1402 SH/2023). Naẓariyeh-ye Pīshgīri az Mas'ūliyat-e Qahrī bar Asās-e Mabāni-ye Feqhī va Ḥuqūqī [A Theory of Preventing Tort Liability Based on Jurisprudential and Legal Principles]. Faslnāmeḥ-ye Taḥqīq va Tose'eh dar Ḥuqūq-e Taṭbīqī [Research and Development in Comparative Law Quarterly], 6(19). doi: 10.22034/law.2023.2000419.1236 [in Persian].
- 4) Aminī, A'zam & Abak, Şedīqe (1393 SH/2014). Barrasī-ye Nazariyāt-e Bāzdārandegī va Manfa'at-zodā'ī Rāje' be Khesārat-e Tanbīhī dar Dā'āvī-ye Mas'ūliyat-e Madanī (bā Tamarkoz bar Ārā-ye Dādghāhā-ye Īlālāt-e Motaḥeddek-ye Amrikā) [Examining Deterrence and Disgorgement Theories Concerning Punitive Damages in Civil Liability Cases (Focusing on U.S. Court Judgments)]. Dūfaslnāmeḥ-ye Dāneshnāmeḥ-ye Ḥuqūq-e Eqteşādī [Semi-annual Encyclopedia of Economic Law], No. 6. doi: 10.22067/le.v21i6.46545 [in Persian].
- 5) Aminī, Maṅşūr & Dariyā'ī, Rezā (1398 SH/2019). Taḥlīl-e Eqteşādī-ye Khesārat-e Şarfan Eqteşādī [An Economic Analysis of Purely Economic Loss]. Taḥqīqāt-e Ḥuqūqī [Legal Research], 22(86). doi: 10.29252/lawresearch.22.86.169 [in Persian].
- 6) Anşārī, Morteżā (n.d.). Rasā'il Fiqhīyeh. Qom: Majma' al-Fikr al-Islāmī [in Arabic].
- 7) Āqābābā, Zahra (1397 SH/2018). Barrasī-ye Shīveh-hā-ye Jabrān-e Khesārat dar Mas'ūliyat-e Madanī dar Īrān va Ḥuqūq-e Nowīn-e Orupā [Examining Methods of Compensation in Civil Liability in Iran and Modern European Law]. Faslnāmeḥ-ye Moṭāla'āt-e Ḥuqūqī [Legal Studies Quarterly], No. 19 [in Persian].
- 8) Asadī, Ḥabīb & Loṭfī Dourān, 'Alī Rezā (1399 SH/2020). Māhīyat va Mabāni-ye Khesārat-e Tanbīhī va Nahādhā-ye Ḥuqūqī-ye Moşābeh dar Feqh va Ḥuqūq-e Īrān [The Nature and Foundations of Punitive Damages and Similar Legal Institutions in Iranian Jurisprudence and Law]. Pizhūhesh-hā-ye Feqhī [Jurisprudential Research], 16(4). doi: 10.22059/jorr.2020.304918.1008860 [in Persian].
- 9) Āshūrī, Moḥammad & Şabūrīpūr, Maḥdī (1394 SH/2015). Moqāyeseh-ye Asar-e Şeddat va Qaṭ'iyat-e Ḥabs bar Bāzdārandegī-ye Ān [Comparing the Effect of the Severity and Certainty of Imprisonment on Its Deterrence]. Moṭāla'āt-e Ḥuqūq-e Keyfarī va Jormşenāsī [Criminal Law and Criminology Studies], 2(3). doi: JQCLCS-201508-1045 [in Persian].
- 10) Bābā'ī, Īraj (1397 SH/2018). Ḥuqūq-e Mas'ūliyat-e Madanī va Elzāmāt-e Khārej az Qarārdād [Civil Liability Law and Non-Contractual Obligations]. Tehran: Mizān [in Persian].
- 11) Bādīnī, Ḥasan (1383 SH/2004). Hadaf-e Mas'ūliyat-e Madanī [The Purpose of Civil Liability]. Naşriyeh-ye Ḥuqūq va 'Ulūm-e Siyāsī Dāneşgāh-e Tehrān [University of Tehran Journal of Law and Political Science], No. 66 [in Persian].
- 12) Bādīnī, Ḥasan (1384 SH/2005). Falsafeh-ye Mas'ūliyat-e Madanī [The

- Philosophy of Civil Liability]. Tehran: Sherkat-e Sahāmī-ye Enteshār [in Persian].
- 13) Beatson, J., Burrows, A., & Cartwright, J. (2010). Anson's law of contract (29th ed.). Oxford University Press.
  - 14) Brion, D. J. (2000). Norms and values in law and economics. In B. Bouckaert & G. De Geest (Eds.), Encyclopedia of law and economics (Vol. I). Edward Elgar, Cheltenham.
  - 15) Caggiano, I. A. (2016). Disgorgement, compensation, and restitution: A comparative approach. *Global Jurist*, 16(2).
  - 16) Cane, P. (2007). The anatomy of tort law. Hart Publishing.
  - 17) Coleman, J. L. (2002). Risks and wrongs. Cambridge University Press, Cambridge.
  - 18) Cooter, R., & Ulen, T. (2012). Law and economics (6th ed.). Addison Wesley, Boston.
  - 19) Curcio, A. A. (1996). Painful publicity: An alternative punitive damage sanction. *DePaul Law Review*, 45(2), 341. <https://via.library.depaul.edu/law-review/vol45/iss2/4>
  - 20) Dārābpūr, Mehrāb & Solṭānī Aḥmadābād, Sa'īd (1394 SH/2015). Falsafeh-ye Ḥuqūqī va Māhiyat-e Khesārat-e Tanbihī [The Legal Philosophy and Nature of Punitive Damages]. *Majalleh-ye Ḥuqūqī-ye Beyn al-Melalī* [International Law Journal], No. 52. doi: 10.22066/cilamag.2015.15748 [in Persian].
  - 21) Dārābpūr, Mehrāb (1387 SH/2008). Oṣūl-e Kollī-ye Mas'ūliyat-e Madanī dar Sistem-e Ḥuqūqī-ye Engelestān [General Principles of Civil Liability in the Legal System of England]. *Faslnāmeḥ-ye Didgāhhā-ye Ḥuqūqī* [Legal Views Quarterly], No. 44 [in Persian].
  - 22) Dariyā'ī, Rezā & Karbalā'ī Āqāzādeh, Moṣṭafā (1399 SH/2020). Ta'amolī bar Rabṭeh-ye Qānūn-e Mas'ūliyat-e Madanī bā Mūjebbat-e Zamān-e Qahrī dar Ḥuqūq-e Īrān [A Reflection on the Relationship Between the Civil Liability Law and the Grounds for Extracontractual Liability in Iranian Law]. *Motāla'āt-e Ḥuqūqī* [Legal Studies], 12(3). doi: 10.22099/jls.2020.32934.3353 [in Persian].
  - 23) Dūpākīeh, Klūd (1332 SH/1953). Moqaddameh-ye Te'ūrī-ye Kollī va Falsafeh-ye Ḥuqūq [Introduction to the General Theory and Philosophy of Law] ('Alī Muḥammad Ṭabāṭabā'ī, Trans.). Tehran: Chāpkhāneh-ye Būzarjumeḥrī [in Persian].
  - 24) Edelman, J. (2002). Gain-based damages. Hart Publishing, Oxford-Portland, OR.
  - 25) Friedman, D. (1987). Law and economics. In *The New Palgrave: A dictionary of economics*.
  - 26) Garner, B. A. (Ed.). (2009). Black's law dictionary. Thomson Reuters, St. Paul, MN.
  - 27) Ghazzālī, Abū Ḥāmid. (1410 AH/1989). Al-Mustaṣfā fī 'Ilm al-Uṣūl (Vol 1). Baghdad: al-Muthannā [in Arabic].
  - 28) Hanrahan, T. J., & Fudim, D. (2007). An insurer's approach to defending punitive damages. Presented at an industry seminar.

- 29) Ḥosaynī Marāghī, Sayyed Mīr ‘Abd al-Fattāḥ ibn ‘Alī (1418 AH/1997). al-‘Anāwīn al-Fiqhīya. Qom: Mu’assasat al-Nashr al-Islāmī [in Arabic].
- 30) Ja‘farī Langarūdī, Moḥammad Ja‘far (1357 SH/1978). Dā‘erat al-Ma‘ārif-e Ḥuqūq-e Madanī va Tejārat [Encyclopedia of Civil Law and Commerce] [in Persian].
- 31) Kātūziyān, Nāṣer. (1383 SH/2004). Qawā‘id-e ‘umūmī-ye qarārdād-hā (jild 4) [General Rules of Contracts (Vol. 4)]. Tehran: Sherkat-e Sahami-ye Enteshar [in Persian].
- 32) Kātūziyān, Nāṣer. (1384 SH/2005). Mas’ūliyat-e nāshī az ‘ayb-e tolīd [Liability Arising from Product Defect] (2nd ed.). Tehran: Tehran University [in Persian].
- 33) Kātūziyān, Nāṣer. (1401 SH/2022). Falsafeh-ye ḥuqūq (jild 1) [Philosophy of Law (Vol. 1)]. Tehran: Ganj-e Dānish [in Persian].
- 34) Khādem-e Sarbakhsh, Mahdī & Solṭānīnejād, Hedāyatullāh (1392 SH/2013). Aṣl-e Qābiliyat-e Jabrān-e Kolleye Khesārāt [The Principle of the Compensability of All Damages]. Pizhūhesh-nāmeḥ-ye Feqh va Ḥuqūq-e Eslāmī [Journal of Islamic Jurisprudence and Law], 6(12) [in Persian].
- 35) Khudābakhshī, ‘Abdullāh (1392 SH/2013). Tamāyaz-e Bunyādīn-e Ḥuqūq-e Madanī va Ḥuqūq-e Keyfarī [The Fundamental Distinction Between Civil Law and Criminal Law] (2nd ed.). Tehran: Shahr-e Dāneš [in Persian].
- 36) Korobkin, R. B., & Ulen, T. S. (2000). Law and behavioral science: Removing the rationality assumption from law and economics. *California Law Review*, 88(4), 1051-1144.
- 37) Loṭfī, A. (1391 SH/2012). Qā‘idah-ye wujūb-e daf‘-e ḍarar-e muḥtamal va kārbord-e ān dar qānūn-e ā‘īn-e dādrāsī-ye madanī [The Rule of the Necessity to Prevent Potential Harm and Its Application in Civil Procedure Code]. Faṣl-nāmeḥ-ye Didgāh-hā-ye Ḥuqūq-e Qaḍā‘ī [Judicial Legal Perspectives Quarterly], 17(59) [in Persian].
- 38) Makarim Shirazi, Nāṣer. (1411 AH/1991). Al-Qawā‘id al-fiqhīyyah (Vol 3). Qom: Madrasat-e Imām Amīr al-Mu‘minīn (‘a) [in Arabic].
- 39) Maqṣūdī Pāshāki, R. (1388 SH/2009). Moṭāle‘eh-ye taṭbiqī-ye vaje al-iltizām [Comparative Study of Liquidated Damages] (Ph.D. dissertation in Private Law). Tehran: Shahid Beheshti University [in Persian].
- 40) Mercurio, N., & Medema, S. G. (2006). *Economics and the law: From Posner to postmodernism and beyond* (2nd ed.). Princeton University Press, Princeton.
- 41) Meurkens, L. (2012). The punitive damages debate in continental Europe: Food for thought. https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=2380554
- 42) Mīrshēkāri, ‘A., & Ramazānī, F. (1403 SH/2024). Tabyīn-e nesbat-e qā‘idah-ye talā‘ī bā mas’ūliyat-e madanī [Elucidating the Relationship between the "Golden Rule" and Civil Liability]. *Pazhūhesh-nāmeḥ-ye Ḥuqūq-e Eslāmī* [Journal of Islamic Law Research], 25(1). doi: 10.30497/law.2024.245349.3441 [in Persian].
- 43) Moḥaqqueq Dāmād, S. M. (1388 SH/2009). Qawā‘id-e fiqh (bakhsh-e madanī); mālekiyat-mas’ūliyat [Principles of Jurisprudence (Civil Section); Ownership-Liability]. Tehran: Markaz-e Nashr-e ‘Ulūm-e Islāmī [in Persian].

- 44) Mūsa Ḥoseynī, A. (1396 SH/2017). Mas'uliyat-e madanī va moṭāle'eh-ye taṭbīqī-ye ān dar ḥuqūq-e Irān va Farānseh [Civil Liability and Its Comparative Study in the Laws of Iran and France]. Hamāyesh-e Pizhūhish-hā-ye Nowīn-e Irān va Jahān dar Modiriyat, Eqtiṣād, Ḥesābdārī va 'Ulūm-e Ensānī [Conference on New Researches of Iran and the World in Management, Economics, Accounting, and Human Sciences], Shiraz [in Persian].
- 45) Najafi Khwānsārī, Shaykh M. (1421 AH/2000). Muniyat al-tālib fi al-ḥāshiyah al-makāsib (Vol 3). Qom: Mu'assasah-ye Nashr-e Islāmī [in Arabic].
- 46) Narāqī, M. A. ibn M. (1417 AH/1997). 'Awā'id al-ayyām fi bayān qawā'id al-aḥkām. Qom: Daftar-e Tablighāts-e Islāmī-ye Ḥowzeh-ye 'Elmiyeh-ye Qom [in Arabic].
- 47) Ne'mat'allāhī, E. (1395 SH/2016). Barrasī-ye khesārat-e entezār nāshī az naqs-e qarārdād dar kāmen-lā va ḥuqūq-e Irān [Examining Expectation Damages Resulting from Breach of Contract in Common Law and Iranian Law]. Faṣl-nāmeḥ-ye Pizhūhesh-e Taṭbīqī-ye Ḥuqūq-e Eslām va Gharb [Journal of Comparative Research on Islamic and Western Law], 3(3). doi: 10.22091/csiw.2017.1937.1187 [in Persian].
- 48) Ne'mat'allāhī, E. (1398 SH/2019). Aṣl-e jabrānī būdan-e khesārat va kārkard-hā-ye ān dar kāmen-lā va ḥuqūq-e Irān [The Compensatory Nature of Damages and Its Functions in Common Law and Iranian Law]. Nashriye-ye Pizhūhesh-hā-ye Ḥuqūq-e Taṭbīqī [Comparative Law Researches Journal], (4) [in Persian].
- 49) Nīk-kār, J. (1400 SH/2021). 'Adālat dar nesbat bā ḥuqūq va eqtiṣād [Justice in Relation to Law and Economics] (Master's thesis in Economic Law). Tehran: Shahid Beheshti University [in Persian].
- 50) O'Sullivan, J., & Hilliard, J. (2012). The law of contract (5th ed.). Oxford University Press, Oxford.
- 51) Posner, R. A. (1990). The problems of jurisprudence. Harvard University Press, Cambridge, MA.
- 52) Qāsemī, M., & 'Aliyārī, Y. (1402 SH/2023). Jāygāh va kārbord-e eqtiṣād-e raftārī dar taḥlīl-e eqtiṣādī-ye ḥuqūq [The Position and Application of Behavioral Economics in the Economic Analysis of Law]. Faṣl-nāmeḥ-ye Pizhūhish-hā-ye Ḥuqūq-e Eqtiṣādī va Tejārī [Quarterly of Economic and Commercial Law Researches], (2). doi: 10.48308/eclr.2023.103772 [in Persian].
- 53) Qesmatī Tabrīzī, 'A. (1394 SH/2015). Aṣl-e jabrān-e kāmel-e ziyān [The Principle of Complete Compensation of Loss]. Faṣl-nāmeḥ-ye Muṭāla'āt-e Fiqh va Ḥuqūq-e Islāmī [Quarterly of Studies in Islamic Jurisprudence and Law], (13) [in Persian].
- 54) Rahpeik, Ḥasan (1388 SH/2009). Taqrīrāt-e Dars-e Mas'uliyat-e Madanī (Maqta'e Kārshenāsī Arshad-e Ḥuqūq-e Khuṣūṣī) [Lecture Notes on Civil Liability (Master's Level in Private Law)]. Dāneshgāh-e 'Ulūm-e Qazā'i [in Persian].
- 55) Rūdijānī, Moḥammad Mojtabā (1385 SH/2006). Zāmānathā-ye Ejrā-ye Mofād-e Qarārdād (Pāyānnāmeḥ-ye Kārshenāsī-ye Arshad-e Ḥuqūq-e Khuṣūṣī) [Enforcement Guarantees of Contract Terms (Master's Thesis in Private Law)].

- Dāneshgāh-e Shirāz [in Persian].
- 56) Šādeqī Moqaddam, Moḥammad Ḥasan & Nūrī Yūshānlū'ī, Ja'far (1390 SH/2011). Taḥavvol-e Mas'ūliyat-e Madanī-ye Īrān va Farānseh bā Ta'kid bar Šenāsā'ī-ye Khesārāt-e Gheyre Tarmīmī [The Evolution of Civil Liability in Iran and France with Emphasis on Recognizing Non-Compensatory Damages]. *Faslnāmeḥ-ye Ḥuqūq, Dāneškadeh-ye Ḥuqūq va 'Ulūm-e Sīyāsī* [Law Quarterly, Faculty of Law and Political Science], 41(4) [in Persian].
  - 57) Šafā'ī, S. Ḥ. (1392 SH/2013). Ta'thīr-e taqšīr-e 'amdi yā sangīn dar shart-e 'adam-e mas'ūliyyat [Effect of Intentional or Severe Fault in the Condition of Non-Responsibility]. *Faṣl-nāmeḥ-ye Ra'y* [Ray Quarterly], 2(3). doi: 10.22106/jcr.2013.21517 [in Persian].
  - 58) Šafā'ī, S. Ḥ., & Raḥīmī, Ḥ. (1397 SH/2018). Mas'ūliyat-e madanī (alzamāt-e khārej az qarārdād) [Civil Liability (Non-Contractual Obligations)]. Tehran: Samt [in Persian].
  - 59) Šafā'ī, Sayyed Ḥusayn & Zākerī-nīyā, Ḥānīyeh (1394 SH/2015). Barrasī-ye Taṭbīqī-ye Shīveh-hā-ye Jabrān-e Khesārat dar Mas'ūliyat-e Madanī-ye Gheyre Qarārdādī [A Comparative Analysis of Compensation Methods in Non-Contractual Civil Liability]. *Moṭāla'āt-e Ḥuqūq-e Khuṣūṣī* [Private Law Studies], 45(2). doi: 10.22059/jlq.2015.54448 [in Persian].
  - 60) Sanderse, J. (2008). In consumer action. *Texas Consumer Law*. <http://www.jtexconsumerlaw.com>
  - 61) Sebok, A. J. (2009). Punitive damages in the United States. ResearchGate. https://www.researchgate.net/publication/251161896_Punitive_Damages_in_the_United_States
  - 62) Shāvell, Estīvān (1388 SH/2009). Mabānī-ye Taḥlīl-e Eqtešādī-ye Ḥuqūq [Foundations of Economic Analysis of Law] (Moḥsen Esmā'īlī, Trans.). Tehran: Markaz-e Pizhūhesh-hā-ye Majles-e Šūrā-ye Eslāmī [in Persian].
  - 63) Shavell, S. (2004). Foundations of economic analysis of law. Harvard University Press, Cambridge, MA.
  - 64) Starck, B. (1972). *Droit civil: Obligations*. Libraires Techniques, Paris.
  - 65) Ṭabāṭabā'ī, 'Alī ibn Muḥammad. (1370 SH/1991). *Rīyāz al-masā'il fī bayān al-aḥkām bi al-dalā'il* (Vol 2). Qom: Mu'assasah-ye Nashr-e Islāmī [in Arabic].
  - 66) Ṭabāṭabā'ī, S. M. Ḥ. (1393 SH/2014). *Uṣūl-e falsafeh va rāh-e ri'ālism* (jild 2) [Principles of Philosophy and the Method of Realism (Vol. 2)]. Qom: Sadra [in Persian].
  - 67) Taqīzādeh, Ebrāhīm; Khosravī Fārsānī, 'Alī & Mūsāpūr, Meysam (1391 SH/2012). Māhiyat va Āsār-e Khesārat-e Tanbīhī dar Ḥuqūq-e Kāmenlā [The Nature and Effects of Punitive Damages in Common Law]. *Našrīyeh-ye Dāneš-e Ḥuqūq-e Madanī* [Journal of Civil Law Studies], No. 1 [in Persian].
  - 68) Treitel, G. H. (2003). *The law of contract* (11th ed.). Sweet & Maxwell, London.
  - 69) Vanleenhove, C. (2016). Punitive damages in private international law: Lessons for the European Union.